

Bijbelse schepping en joodse mystiek

Twee scheppingsverhalen in één pakket

Genesis begint met de schepping van alles uit het schijnbare niets (*creatio ex nihilo*). Het is niet één verhaal, maar liefst twee. Nu is dat op zich niet uitzonderlijk. De meeste culturen kennen een aantal (elkaar soms schijnbaar tegensprekende) scheppingsmythen. Dat kan bijvoorbeeld te maken hebben met geografische verschillen of verschillende tijdvakken. Dat ze echter direct achter elkaar in een heilig boek staan, zoals in Genesis, is vrij uniek.

In het eerste scheppingsverhaal (Genesis 1 - 2.4a) is er sprake van de vorming door de *Elohim* van de mens op de vijfde dag - als al zo'n beetje alles geschapen is:

Dan zegt God: laat ons een mens, een roodbloedige, maken naar ons beeld en als onze gelijkenis... God scheidt de mens naar zijn beeld, naar het beeld van God heeft hij hem geschapen; mannelijk en vrouwelijk heeft hij hen geschapen.

Het tweede scheppingsverhaal (Genesis 2.4b - 3) begint met de schepping door *JWHW* van de mens, ten dienste van wie ander 'materiaal' wordt gecreëerd. Die mens wordt in tweeën gedeeld:

*Toen boetseerde de Heer God de mens uit stof dat Hij van de aarde nam, en Hij blies hem de levensadem in de neus: zo werd de mens een levend wezen... De Heer God sprak: 'Het is niet goed dat de mens alleen blijft. Ik ga een hulp voor hem maken die bij hem past'... Toen liet de Heer God de mens in een diepe slaap vallen; en terwijl hij sliep, nam Hij één van zijn **ribben** weg en zette er vlees voor in de plaats. En de Heer God vormde de **rib** die Hij uit de mens had weggenomen tot een vrouw...*

De mens, Adam, is ontstaan uit de (rode) aarde (*adama* in het Hebreeuws). Pieter Oussoren vertaalt dat ook zuiver in de Naardense Bijbel:

*... voor de roodbloedige mens zelf heeft hij nog geen hulp gevonden als zijn tegenover. Dan laat de Ene, God, een verdoving vallen over de roodbloedige mens zodat die inslaapt; hij neemt één van zijn beide **zijden** en sluit met vlees de plek daarvan af. De Ene, God, bouwt de **zijde** die hij heeft weggenomen van de roodbloedige mens uit tot een vrouw; hij komt met haar tot de roodbloedige mens.*

Maar is het wel een rib? Pieter Oussoren vertaalt met 'zijde'. Dat is meer in overeenstemming met de Hebreeuwse grondtekst. Het is daarom vreemd dat er in moderne bijbelvertalingen nog steeds gesproken wordt over een rib die uit Adam genomen werd.

In de Hebreeuwse grondtekst van Genesis 2.21 staat *MiTZaLhOTAV* (gedeelte, delen, of: zijde).

In de Griekse tekst van Genesis (de Septuaginta, of daarmee te vergelijken vertalingen) lezen we *pleura*, dat het best vertaald wordt met 'zijde' of 'flank' (en pas in derde betekenis 'ribstuk').

Je kunt er niet onderuit om bij een letterlijke opvatting van het woord 'rib' de gelijkwaardigheid geweld aan te doen. Een mens heeft veertien ribben, die slechts een redelijk bescheiden onderdeel van het ganse lichaam uitmaken. En uit maar een van die veertien zou de vrouw voortgekomen zijn...

We zagen dat in het oude Israël Asjera vereerd werd als vrouw van God. Na de babylonische ballingschap wordt er nog maar één god vereerd, en dat is een man.

Asjera verdween weliswaar uit beeld, maar leefde in het verborgene voort als Wijsheid (Chokma in het Hebreeuws, Sophia in het Grieks). God wordt gezien als de bedenker van al wat is; Wijsheid is de uitvoering ervan. De bijbelse traditie kent diverse wijsheidsgeschriften, zoals Psalmen, Spreuken, Prediker, Hooglied, Wijsheid van Jezus Sirach en Wijsheid van Salomo. Hier lezen we onder meer:

*Alles wat verborgen en zichtbaar is
heb ik leren kennen,
Want de wijsheid, de maakster van alles
heeft mij onderwezen.
In haar is een geest,
die verstandig is, heilig,
uniek, veelzijdig, subtiel,
beweeglijk, doordringend, smetteloos,
helder, onkwetsbaar, bedacht op het goede, scherpzinnig,
onweerstaanbaar, weldadig, menslievend,
standvastig, onwankelbaar, onbekommerd,
alles vermogend, alles overziend,
alle geesten doordringend,
hoe verstandig, zuiver en subtiel ze ook zijn.
Want de wijsheid is beweeglijker dan alle beweging;
zij doordringt en verspreidt zich in alles
door de kracht van haar zuiverheid.
Want zij is de ademtocht van Gods kracht
en de pure afstraling van de heerlijkheid van de Almachtige...*

*Zij is de glans van het eeuwige licht,
de onbeslagen spiegel van Gods werkzaamheid
en het beeld van zijn goedheid...
van generatie tot generatie treedt zij binnen
in heilige zielen
en maakt hen tot vrienden van God...*

*Want God bemint alleen diegene
die met de wijsheid samenwoont.
Want zij is mooier dan de zon
en overtreft de hele sterrenhemel...
Mchtig reikt zij van het ene einde tot het andere
en op voortreffelijke wijze bestuurt zij alles.¹*

1 Wijsheid (van Salomo) 7:21-8:1.

Eenzelfde opvatting zien we in Spreuken: '... door Wijsheid heeft de Heer de aarde gefundeerd²... de Heer schiep mij (Wijsheid) aan het begin van zijn wegen, nog voor zijn werken, van oudsher. Van eeuwigheid ben ik gevormd, vanaf het begin, voordat de aarde ontstond'³. Ook in Wijsheid van Jezus Sirach komen we deze speculatie tegen: '...uit de mond van de Allerhoogste ben ik (Wijsheid) voortgekomen en als een nevel heb ik de aarde bedekt...'⁴. *Sophia* (Wijsheid) is dus de eerstgeborene van de schepping. Ze heeft in het Oude Testament precies dezelfde eigenschappen als de Griekse *Logos*. Ze is de 'uitvoerster' van het werk van God: ze scheidt.

Merkawa-mystiek

In de zomer van het jaar 593 voor het begin van de christelijke jaartelling had de joodse profeet Ezechiël een indringend visioen:

In het dertigste jaar, op den vijfden dag der vierde maand, toen ik onder de gevangenen aan de rivier Kebar was, deed de hemel zich open, en God toonde mij gezichten... En ik zag, en zie, er kwam een onstuimige wind van het Noorden af, met een grote wolk vol vuur, dat overal rondom glinsterde; en midden in dat vuur was het helder als licht; en daarbinnen in was de gedaante van vier dieren, en de gedaante van een onder hen was als van een mens. En elk had vier aangezichten en vier vleugels... en zij hadden mensenhanden onder hunne vleugels, aan hunne vier zijden; want zij hadden alle vier hunne aangezichten en hunne vleugels... Hunne aangezichten ter rechterzijde waren gelijk van een mens en van een leeuw, maar ter linkerzijde waren hunne aangezichten gelijk van een rund en van een arend... En de dieren zagen eruit als brandende vuurkolen, en als fakkels, die tussen de dieren waren; en het vuur gaf een glans van zich, en uit het vuur kwamen bliksems voort. De dieren nu liepen heen en weder als bliksemschichten... En boven de hoofden der dieren was een hemel, als kristal, verschrikkelijk, recht boven hen uitgebreid, zodat onder den hemel hunne vleugels de ene recht tegen den anderen stonden, en elks lichaam bedekte twee vleugels. En ik hoorde de vleugels ruisen als grote wateren, en als een geluid des Almachtigen, wanneer zij gingen, en als het gedruis van een heir; maar als zij stilstonden, lieten zij de vleugels neder. En als zij stil stonden en de vleugels nederlieten, donderde het uit den hemel boven hunne hoofden. En boven den hemel, die boven hunne hoofden was, was als een saffier, gelijk een troon; en op dien troon zat een, van gedaante als een mens; en ik zag, en het was helder als licht, en daarbinnen was de gedaante als een vuur rondom; van zijne lendenen opwaarts en nederwaarts zag ik het als vuur glinsteren rondom: gelijk de gedaante des regenboogs in de wolken, als het geregend heeft, zo glinsterde het rondom; dit was het aanzien der heerlijkheid des Heren. En toen ik het gezien had, viel ik op mijn aangezicht, en hoorde de stem van iemand, die sprak.⁵

2 Spreuken 3:19.

3 Idem 8:22-23.

4 *Wijsheid van Jezus Sirach* 24:3.

5 Bijbelboek Ezechiël 1-28 in de Luthervertaling.

Ezechiël zag de troonwagen, de *merkawa*, van de onnoembare en onzichtbare wiens naam niet uitgesproken mag worden en dus ook nooit in zijn totaliteit gezien kan worden. Ezechiël aanschouwde de afglans van God, de 'verschijning van zijn heerlijkheid', de *kabod*. Dit visioen heeft een enorme invloed gehad op het mystieke beleven en religieuze denken van groepen joden. Maar ook op anderen.

Eenzelfde troon, *merkawa*, werd zo'n honderdvijftig jaar eerder ook al geschouwd door de joodse profeet Jesaja. Ook zijn verslag is overgeleverd in de Hebreeuwse bijbel:

In het jaar, toen koning Uzzía stierf, zag ik den Heer zitten op een hogen en verheven troon, en de slippers zijns gewaads vervulden den tempel; Serafs stonden om hem heen, elk had zes vleugels: met twee bedekten zij hun aangezicht, met twee bedekten zij hunne voeten, en met twee vlogen zij. En de één riep den ander toe en sprak: Heilig, heilig, heilig is de Heer Zebaôth, alle landen zijn vol van zijne eer.⁶

De oudtestamentische Daniël schouwt, maar dan zijn we al weer honderden jaren verder, in een visioen zelfs meerdere tronen:

... En er werden tronen gezet, en de Onvergankelijke van dagen zette zich neder; diens kleed was wit als sneeuw en het haar op zijn hoofd als reine wol; vlamvend vuur was zijn troon, waarvan de raderen brandden van vuur... Ik zag in dit gezicht des nachts, en zie, er kwam een in de wolken des hemels, als een mensenzoon, tot den Onvergankelijke van dagen, en hij werd vóór Hem gebracht: en die gaf hem heerschappij, eer en het rijk, dat alle volken, natiën en tongen hem zouden dienen; zijn heerschappij is eeuwig en vergaat nooit en zijn koninkrijk heeft geen einde.⁷

In sommige vertalingen wordt de 'Onvergankelijke van dagen' ook wel de 'Oude van Dagen' genoemd. De 'oude niemandsvader' zou de Britse esotericus en kunstenaar William Blake hem in de achttiende eeuw noemen.⁸ Nog opmerkelijker is de verwijzing naar 'een mensenzoon' die met koninklijke macht wordt bekleed. Het is begrijpelijk dat latere christelijke schrijvers volgaarne een verband legden met Christus, als de mensenzoon die door zijn Vader bekleed was met alle goddelijke macht.

Die 'mensenzoon' echter komen we in joodse geschriften wel vaker tegen, vooral in de uitgebreide Henoch-literatuur. Wie is Henoch?

Enoch is waarschijnlijk een mythische gestalte. Hij wandelde met God en werd op 365 jarige leeftijd door God weggenomen. Aan Hem werd macht en inzicht toevertrouwd. In de apocalyptische literatuur komen we hem tegen als bestraffer van de engelen en in *3 Henoch* wordt hij zelfs 'de kleine JHWH' genoemd. In dit *Boek der Hemelse Paleizen* is Henoch de zaakwaarnemer van God geworden. Hij regeert in Gods naam. Aan hem worden de gebeden

⁶ Bijbelboek Jesaja 6.1-3 in de Luthervertaling.

⁷ Bijbelboek Daniël 7.9-14 in de Luthervertaling.

⁸ Zie J.Slavenburg, *De geheime woorden. Een ontdekkingsstocht door vijftieng eeuwen gnosis*, Deventer 1999 (4e geheel herziene druk), p.164.

gericht. Hij is ook de 'voorspraak' van de mensen bij God.⁹ Zie ook hier de latere parallel met Christus.

In dit *Sefer Hechalot*, het 'Boek der Hemelse Paleizen' lezen we dat ook een zekere rabbi Jisjmael de troon van God aanschouwt. Dit na een reis door de *hechalot*, de hemelse paleizen. Deze rabbi Jisjmael verneemt aldaar van Henoeh-*Metatron* (ook een naam voor Henoeh - *medetroner*) de kosmologische geheimen. Maar voor het zover is moet hij de geheime namen van de hemelwachters, als een soort wachtwoorden, uitspreken. Zo zien we dat deze traditie de cultuurgeschiedenis van de oudheid kleurt. Ook in het oude Egypte moest de overgegene voor de troon van Osiris onberispelijk de 42 godengestalten bij naam kennen om niet 'voor de tweede keer te sterven'.

In sombere tijden, en die waren er voor de joden nogal veel (maar voor hen niet alleen), groeit de behoefte naar kennis over het einde van de loutering. Het einde der tijden. Dat vraagt inzicht en kennis in het ontstaan en verloop van de dingen. Daaraan is de apocalyptische (of: openbarings-) literatuur rijk. Gruenwald¹⁰ noemt ze zelfs 'de literatuur van het protest'. Protest tegen de vele tegenslagen, hoop op een (uiteindelijk) goed einde, troost bij een ondanks alles rechtvaardige God.

De joodse Merkawa-mystici, waarvan ik hier enkele voorbeelden gaf, schermde hun esoterische en mystieke tradities zorgvuldig af van de buitenwereld. Laenen schrijft daar in *Joodse mystiek* het volgende over:

De gesloten groepen Merkava-mystici schermde hun esoterische en mystieke tradities zorgvuldig af voor de buitenwereld. Om tot een dergelijke groep of school toegelaten te worden, diende men aan bepaalde toelatingsvoorwaarden te voldoen. Om te beginnen moest een beginnening aan een aantal morele eisen beantwoorden. Vóór alles diende hij stipt alle geboden van de Halacha, de dagelijkse joodse levenspraktijk, na te leven. Daarnaast werd hij aan een chiromantisch (handlijnkundig) en metoposcopisch (gelaatkundig) onderzoek onderworpen; ieder die wenste op te stijgen door de hemelse gewesten moest dus in elk geval ook over het juiste karakter beschikken om de reis tot een goed einde te kunnen brengen.

Nadat een nieuweling was toegelaten tot de mystieke groep en ingewijd in de esoterische en mystieke tradities, kon hij zich gaan voorbereiden op een reis door de paleizen van de zeven hemelen. Iedere aanstaande hemelreiziger, ongeacht of deze de reis voor de eerste of de zoveelste keer ondernam, moest zich nauwgezet op een dergelijke reis instellen. Na langdurige voorbereidingen die ascetisch van karakter waren - men moest onder meer dagenlang vasten - diende de mysticus kennis te nemen van hetgeen anderen bij een eerdere hemelreis reeds ervaren hadden. Dan zette hij zich in zithouding neer met het hoofd tussen de knieën. In deze lichaamshouding citeerde hij fluisterend gebeden en extatische hymnen, waarmee een soort zelfhypnose werd opgeroepen. Verzonken in een toestand van diepe zelfvergetelheid zag de mysticus voor

⁹ Zie *Het boek Henoeh. Het eerste of het Ethiopische boek van Henoeh*, in de vertaling van M.A. Knibb, Deventer 1983 en vooral ook *Het boek der hemelse Paleizen* in de vertaling van P.W. van der Horst, Kampen 1999.

¹⁰ I. Gruenwald, *Apocalyptic and Merkavah Mysticism*, Leiden 1980.

*zijn geestesoog de hemelse paleizen opdoemen die hij door moest trekken, en de reis kon beginnen.*¹¹

De poorten van de hemelse paleizen werden bewaakt door grimmige wachters. Deze konden, zoals we zagen, alleen gepasseerd worden door het tonen van de juiste 'zegels' oftewel het uitspreken van wachtwoorden. Deze konden bestaan uit de bijna onuitsprekelijke namen van diverse engelen. Het uitspreken van de naam betekende tegelijk het bezit van macht over de betreffende engel. Dit alles zou noodzakelijk zijn om op te stijgen tot de troon, de *merkawa*. Alleen van daaruit kon de eeuwige, of althans zijn heerlijkheid, zijn *kabod*, aanschouwd worden.

In de joodse *merkawa*-mystiek, gestoeld op het visioen van Ezechiël die de troonwagen (*merkawa*) van de Onnoembare schouwt, doorloopt de opstijgende ziel van de ziener de *heikalot*, hemelse paleiszalen, waar wachters de doorgang proberen te beletten. Deze leer was zo mystiek dat de latere *misjna* verbood er publiekelijk over te onderwijzen. Alleen een rabbi die zelf deze ervaring beleefd, had mocht een leerling, en maar één tegelijk, inwijden in dit mysterie.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b Auteurswet 1912 juncto het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351 zoals gewijzigd bij Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

¹¹ J.H.Laenen, *Joodse Mystiek. Een inleiding*, Kampen 1998, p.31.

Het verhaal van Lilith¹

In de Bijbel komen we slechts op één plaats Lilith tegen, redelijk terloops bij Jesaja.² Maar in de zogenaamde Babylonische Talmoed³ treffen we haar herhaalde malen aan. Haar bestaan wordt in die tijd als zo algemeen bekend verondersteld dat er in de Talmoed verder niet wordt ingegaan op haar achtergronden. Ze wordt daar voorgesteld als een beruchte nachtdemon met lang haar en vleugels.⁴ En er wordt voor haar verschijning gewaarschuwd:

Men mag niet alleen slapen in een huis, want wie in een huis alleen slaapt wordt door Lilith overvallen.⁵

Lilith verschijnt ook onder andere namen, soms als soortnaam voor nachtdemonen. Voor een met Lilith verwante demon, Agrat, geldt de waarschuwing:

Ga in de nachten van woensdag en sabbat niet (alleen) uit, omdat dan Agrat, de dochter van Machlat met 18 myriaden wurgengelen rondspookt...⁶

In het *Testament van Salomo*, een apocriefe tekst uit de derde of vierde eeuw, schenkt aartsengel Michaël koning Salomo een toverring. Dat sieraad zal hem behoeden voor allerhande demonen. Salomo laat de demonen dan een voor een voor zijn troon verschijnen:

... En voor mij kwam iemand in de gedaante van een vrouw die echter zowel haar vorm als haar ledematen verborgen hield en die losse haren had.

Ik zei tegen haar: 'Wie ben jij?'

Maar zij sprak: 'En wie bent u en wat noodzaakt u om te weten wat voor activiteiten het zijn die ik ontplooi. Maar indien u het te weten wilt komen, ga [dan eerst] in uw koninklijke binnenkamers, was uw handen en kom dan weer op uw troon zitten om me te ondervragen; [pas] dan, koning, zult u vernemen wie ik ben'.

Nadat ik dit gedaan had en op mijn troon was gaan zitten, vroeg ik haar en zei: 'Wie ben je?'

Ze sprak: 'Abyzoeth.⁷ Bij nacht slaap ik niet maar ga ik heel de wereld rond tegen de vrouwen en door te gissen probeer ik hun barensuur te bepalen en worg ik de baby's. Er is geen nacht dat ik niet actief ben. U kunt me echter niet commanderen. Ik trek rond in westerse streken. Mijn activiteit bestaat uit niets anders dan: moord op baby's, kwetsing van ogen, beschadiging van monden, vernietiging van zinnen en pijn van lichamen'.

Toen ik, Salomo, dit gehoord had, was ik verbaasd. Haar gestalte zag ik niet, maar duisternis was haar lichaam en haar haren waren verwilderd. En ik, Salomo, zei tegen haar: 'Zeg me, boze geest, door welke engel je bedwongen wordt'. Zij zei tegen mij: 'Door de engel Raphael. En wanneer vrouwen op het punt staan te baren, schrijf dan mijn naam op een vel papyrus, dan zal ik wegvlugten van hen die daar zijn'.⁸

Lilith(s) komen we al tegen in joodse teksten rond het begin van onze jaartelling, zoals in de *Apokalyps van Baruch*, waar in een klaaglied de sirenen en de liliths worden aangeroepen;

*... ik wil tot mij roepen de sirenen van de zee;
Gij, liliths, snelt uit de woestijn hierheen.⁹*

De seksbeluste 'dochters' van Lilith

waren er steeds weer op uit om met weerloze alleenslapende mannen te copuleren. En naar het voorbeeld van hun moeder Lilith gingen de lilim boven op hun slachtoffers zitten. Ze bleven in de dromen van deze mannen hangen tot er een zaadlozing van kwam, en slurpten al dat kostelijke zaad op. Daar maakten ze nog veel meer demonenkinderen van.¹⁰

Legende

Zoals we dadelijk zullen zien ligt de oorsprong van Lilith in Mesopotamië. Maar waar komt nu het verhaal vandaan dat zij de eerste vrouw van Adam was? Dat vinden we in het *Alfabet van ben Sira*¹¹:

Kort daarna werd de jonge zoon van de koning ziek. Nebukadnezar beval hem (ben Sira): "Genees mijn zoon. Als je dat niet doet, zal ik je vermoorden." Ben Sira ging onmiddellijk zitten en schreef een amulet met de Heilige Naam, en hij schreef daarop de namen van de engelen die verantwoordelijk zijn voor de geneeskunde met hun gestalten, hun vleugels, handen en voeten. Nebukadnezar keek naar het amulet. "Wie zijn dit?"

"De engelen die zijn belast met de geneeskunde: Senoi, Sansenoi en Semanglof. Nadat God Adam allenig geschapen had, zei Hij: 'Het is niet goed voor de mens om alleen te zijn'. Hij schiep toen een vrouw voor Adam uit de aarde, zoals Hij Adam zelf geschapen had, en noemde haar Lilith. Adam en Lilith begonnen te strijden. Ze zei: 'Ik wil niet onder liggen,' en hij zei: 'Ik wil niet onder liggen, maar alleen boven, want het is jouw bestemming om onder te liggen.' Lilith antwoordde, 'We zijn aan elkaar gelijk, aangezien we allebei gevormd zijn uit de aarde.' Maar zij luisterden niet naar elkaar. Toen Lilith dit bemerkte, sprak ze de onuitsprekelijke naam¹² uit en vloog weg in de lucht. Adam bad tot zijn Schepper: 'Soeverein van het universum, de vrouw die u me gaf is weggelopen.' Ogenblikkelijk stuurde de Heilige, gezegend zij Hij, deze drie engelen om haar terug te brengen.

De Heilige, gezegend zij Hij, zei tegen hem (Adam): 'Als ze ermee instemt om terug te komen, prima, zo niet dan moet ze weten dat honderd van haar kinderen elke dag zullen sterven.' De engelen achtervolgden Lilith en vonden haar midden in zee, in de machtige wateren, waarin de Egyptenaren waren bestemd om te verdrinken. Ze vertelden haar het woord van God, maar ze wilde niet terug. De engelen zeiden: 'We zullen je verdrinken in de zee.'

'Laat me!' zei ze. 'Ik ben slechts geschapen om ziekte te brengen aan zuigelingen. Als het een jongetje is, staat hij gedurende acht dagen na zijn geboorte onder mijn heerschappij, en als het een meisje is, gedurende twintig dagen.'

De engelen dringen dan bij haar aan om terug te gaan. Lilith weigert. Maar niet zonder belofte:

'Ik zweer in de naam van de levende God: Als ik u of uw naam op een amulet zie, dan zal ik geen macht hebben over dat kind.'

En zij nam op zich dat iedere dag honderd van haar kinderen zouden sterven. Daarom zeggen we dat iedere dag honderd demonen sterven. En om die reden schrijven wij de namen van de engelen op de amuletten van jonge kinderen. Als Lilith deze namen ziet, herinnert ze zich haar eed, en het kind is gered.

Notre Dame, Parijs

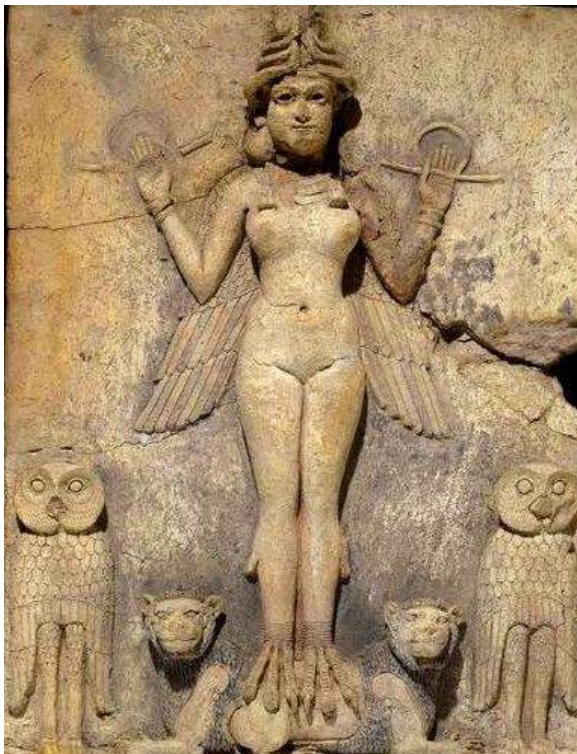
Lilith, de eerste vrouw van Adam. Sommige onderzoekers zien in Lilith de slang uit het paradijs.¹³ Interessant daarbij is dat in veel gnostische kringen, zoals we zagen, de slang werd gezien als Wijsheid, Sophia. Zij instrueert Eva om het gebod van de jaloerse scheppergod, die de mens dom en onwetend wil houden, te negeren. Om met Adam tot *gnosis*, kennis van goed en kwaad, te komen. Aanwijzingen in die richting vinden we ook terug in Mandese geschriften uit het begin van onze jaartelling.¹⁴

Oorsprong

Maar, zoals gezegd, zijn de oudste bronnen over Lilith te vinden in Sumerië. Op een koningslijst van ca. 2400 voor Chr. vinden we haar naam terug in de demon Lilloe die vereerd wordt door de vader van de held Gilgamesj.¹⁵ Vier eeuwen later komen we Lilith opnieuw tegen in het verhaal van de held zelf. In tablet XII van dit oude epos maakt Lilith haar huis in een hoeloe-poe-boom (wilg) die de godin Inanna in de scheppingsdagen geplant heeft in haar paradijselijke tuin aan de Eufraat.

*In de top broedde de Stormvogel haar jongen uit.
In de stam had de duivellin Lilitu haar intrek genomen,
De maagd die lachte met opgeruimd hart;
Maar Heilige Inana weende luid.
Maar toen zijn zuster zo tot hem gesproken had
Besloot haar broeder Gilgames haar te helpen...
Tussen de wortels doodde hij de slang, onkwetsbaar voor bezweringen;
Tussen de takken nam de Stormvoegel haar jongen en vluchtte naar de wildernis;
De duivelin Lilitu verliet haar woonplaats,
En vluchtte naar de woestijn.
Gilgames rukte de wortels van de boom uit, en brak de takken af.
Zijn stadsgenoten die bij hem waren
Snedden de takken af en bonden ze samen .
Aan zijn zuster Inana gaf hij het hout voor haar troon,
En het hout voor haar bed.
Voor zichzelf maakte hij een ellag-bal uit de stronk,
En een ekidma-slaghout uit een tak.¹⁶*

Lilith (Lilitoe) vlucht weg naar de woestijn. De woestijn, waaraan Jesaja (34.14) refereert. De term *lil* (in *lilloe*, *lilitoe* en *ardat lili*) is verbonden met stormdemonen¹⁷. Door een verkeerde etymologie werd dit verstaan als nachtdemonen¹⁸, zoals Lilith later in joodse en christelijke teksten wordt uitgebeeld. Maar ook al in Mesopotamië was het seksuele karakter van vooral Lilitoe en Ardat-Lili (Liliths dienstmaagd) prominent. Ze zwierven rond op zoek naar mannelijke prooien om hen te verleiden door huizen binnen te dringen door het venster. Een gelijkenis met de liefdes- en oorlogsgodin Ishtar ligt voor de hand. Zij verscheen voor de vensters, verleidde mannen en doodde ze vervolgens.¹⁹ De gebruikelijke toevoeging bij Lilith was 'mooi meisje'. Zij was een verleidelijke hoer; de minnaars die ze koos liet ze niet meer los, zonder ze echter volledig te bevredigen. Ze kon geen kinderen baren en had geen melk in haar borsten.²⁰

Britisch museum, Londen

Uit dezelfde tijd als het verhaal over Lilith in de hoeloeboeboom, zo omstreeks 2000 jaar voor Chr., stamt het prachtige terracottareliëf met een naakte Lilith. Ze is uitgerust met vleugels en uilevoeten, waarmee ze op twee leeuwen staat, geflankeerd door twee uilen. Ze draagt een gehoornde hoofdtooi²¹ en heeft in iedere hand een op een Ankh-teken gelijkend attribuut (zie afbeelding). Hier ziet ze er zeker niet uit als een kwaadaardige verleidster.²² Rond de tiende eeuw voor Chr. wordt Lilith steeds meer verbonden met Lamashtoe, dochter van de hoofdgod An(oe).²³ Deze Lamashtoe was een boze godin die kinderen doodde en het bloed van mannen dronk. Ze verstoorde de slaap van (meestal) mannen en bezorgde ze akelige nachtmerries.

Kabbala

In de kabbalistische literatuur – vooral in de Zohar uit de 13^e eeuw – treffen we diverse verhalen over Lilith aan. Ze heeft tijdens de 'duistere eeuwen' daaraan voorafgaand duidelijk meer aan bekendheid verworven.²⁴ Over haar geboorte vertelt de Zohar:

In de diepten van de grote onpeilbare afgrond bestaat een zekere hete, vurige vrouwelijke geest genaamd Lilith, die eerst woonde bij de mens.²⁵ Want toen de mens was geschapen en zijn lichaam voltooid, verzamelde zich een duizendtal geesten van de linker kant (de kant van het Kwaad) rond dat lichaam, elk trachtend het in te gaan, totdat er ten slotte een wolk neerdaalde en ze verdreef en God zei: „De aarde moet levende wezens voortbrengen" en ze bracht een geest voort om de mens in te blazen, die aldus volledig werd met twee zijden, zoals gezegd is: „En Hij blies hem de levensadem in de neus; zo werd de mens een levend wezen." Toen de mens opstond, was zijn vrouwelijke (deel) gehecht aan zijn zijde, en de heilige geest in hem breidde zich uit naar elke zijde, en vervolmaakte zich. Nadien zaagde God de mens in tweeën en vormde zijn vrouwelijke (deel) en bracht haar bij hem als een bruid naar troonhemel. Toen Lilith dit zag vluchtte zij, en ze is nog steeds in de steden van de zeekust en probeert de mensheid te strikken. En toen de Almachtige het slechte Rome wilde verwoesten, liet hij Lilith verwijlen tussen de ruïnes, aangezien zij de ruïne van de wereld is, zoals het geschreven staat: „Want daar zal Lilith zich terneerzetten en een rustplaats voor zichzelf vinden."²⁶ In oude boeken wordt gezegd dat ze al eerder voor de man vluchtte, maar wij hebben anders vernomen, dat zij zich met de man verbond totdat de ziel (nesjamah) in hem werd gebracht, en zij naar de zeekust vluchtte, waar ze de mensheid kwaad trachtte te doen.²⁷

Er is tevens een versie dat Lilith niet door God geschapen werd, maar als een goddelijke entiteit uit zichzelf voortkwam.²⁸

Op zoek naar het mannelijke steeg ze steeds verder op door de hemelen om uit te komen bij de Cherubijnen, de engelen die Gods troon omringen. Haar verlangen was bij hen te kunnen blijven en hun vorm te hebben. Ze wilde er nooit meer weg. Maar de Geheiligde, gezegend zij Hij, stuurde haar bij hen weg naar omlaag.²⁹

God scheidt daarop de mens. Lilith is betoverd door de schoonheid van Adam, de beeltenis van God. Dan ziet ze Eva bij hem en begrijpt dat zij geen kans meer maakt zich met die mens te verenigen. Ze vliegt weer terug omhoog om opnieuw bij de Cherubijnen te vertoeven. De bovennatuurlijke wachters aan de poorten staan haar dit echter niet toe. En vervolgens werpt God haar in de diepten van de zee.³⁰

Maar dan gebeurt het. Adam en (vooral) Eva zondigen.

Michelangelo, Sixtijnse kapel, Vaticaan

Op die dag nu werd hun een gebod opgelegd aangaande een zekere boom en zij veronachtzaamden het gebod. En omdat de vrouw het eerst zondigde werd er beslist dat de man over haar zou heersen. En op grond van streng oordeel hebben sindsdien die vrouwen³¹, wanneer mannen zondigen voor God, de opdracht over hen te heersen - diegenen die `de vlam van het rondzwaaiend zwaard'³² worden genoemd... De Geheiligde, gezegend zij Hij, haalde Lilith uit de diepten van de zee en gaf haar macht over alle kinderen, de `kleine gezichten' van de zonen van mannen, wie straf wachtte voor de zonden van hun vaders. Ze zwierf her en der over de wereld. Ze naderde de poorten van het aardse paradijs, waar ze de Cherubim zag, de bewakers van de poorten van het Paradijs, en ging zitten bij het flikkerend zwaard, waarmee ze van oorsprong verwant was. Toen ze het flikkerend zwaard zag rondzwaaien, ten teken dat de mens gezondigd had, vluchtte ze heen en zwierf de wereld over, en waar ze kinderen vond wie straf wachtte, mishandelde en doodde zij hen. Dit alles vanwege de daad van de maan om haar oorspronkelijke licht te verminderen.³³

Het kinderdoodmotief heeft in de Zohar vooral betrekking op zonden, zoals we hierboven zagen. Dat wordt nog duidelijker door de volgende passage uit de Zohar³⁴:

Eva baarde Kaïn uit de drek van de slang Samaël, en daarom stammen van hem alle verdorven generaties, en van zijn kant is de aanwezigheid van geesten en demonen. Daarom zijn alle geesten en demonen voor de helft van de menselijke soort beneden en voor de helft van de engelen boven. Dus ook die welke nadien door Adam werden geboren waren voor de helft uit de lagere en voor de helft uit de hogere sfeer. Nadat dezen uit Adam waren geboren, verwekte hij bij deze geesten dochters met de schoonheid van de hemelse wezens en ook met de schoonheid van de lagere wezens, zodat de zonen van God hen volgden op het verkeerde pad. Eén mannelijke nazaat kwam ter wereld van de kant van de geest van de kant van Kaïn, en ze noemden hem Tubal Kaïn. Met hem kwam een vrouw die Namah werd genoemd, uit wie andere geesten en demonen voortkwamen; dezen zweven in de lucht en vertellen dingen aan die anderen beneden. Deze Tubal Kaïn vervaardigde oorlogswapens, en deze Namah hield zich vast aan haar eigen boze kant, en zij bestaat nog, en heeft haar verblijfplaats tussen de golven van de grote zee. Zij gaat voort en maakt plezier met mannen en ontvangt hen in hun lustdromen. Door die lust raakt ze zwanger en brengt meer soorten in de wereld. De zonen die ze baart van menselijke wezens laten zich in met de vrouwen der mensheid, die zwanger van hen worden en geesten voortbrengen die allen naar de oeroude Lilith gaan, die hen grootbrengt. Zij gaat de wereld in en zoekt haar kleinen, en wanneer ze kleine kinderen ziet blijft ze dichtbij hen teneinde hen te doden en binnen te dringen in hun geesten.

Er zijn echter drie heilige geesten die voor haar uit vliegen en die geest van haar afnemen en deze voor de Geheiligde brengen, gezegend zij Hij, en daar worden ze door Hem onderwezen. Dus zij bewaken dat kind en zij kan het niet schaden. Maar indien een man niet gewijd is, en een geest aantrekt van de onreine zijde, komt zij en vermaakt zich met dat kind, en als ze het doodt gaat ze zijn geest binnen en verlaat die nooit meer. U zegt misschien: Hoe zit het met die anderen die ze gedood heeft, hoewel de drie engelen zich tegenover haar stelden en hun geesten van haar afnamen? Aangezien zij niet aan de zijde der onreinheid stonden, waarom had ze dan de macht om hen te doden? Dit gebeurt wanneer een man niet gewijd leeft, maar zich toch niet opzettelijk tracht te bezoedelen en dit ook niet daadwerkelijk doet. In

zulke gevallen heeft zij macht over het lichaam maar niet over de geest. Soms gebeurt het dat Nama op zoek gaat en gemeenschap heeft met mensen en een man in lust met haar verbonden raakt, en dan plotseling ontwaakt en zijn vrouw aanklampt hoewel zijn gedachten nog vol zijn van de lust van zijn droom. In dat geval is de zoon die wordt geboren van de zijde van Namah, en wanneer Lilith er op uit trekt ziet zij hem en weet wat er gebeurd is, en brengt hem groot net als de andere kinderen van Nama, en hij is dikwijls bij haar, en ze doodt hem niet. Dit is de man die een smet ontvangt bij elke Nieuwe Maan. Want Lilith geeft hen nooit op, maar bij elke Nieuwe Maan trekt zij erop uit en bezoekt allen die ze heeft grootgebracht en vermaakt zich met hen: vandaar dat deze man op dat moment een smet ontvangt. Deze dingen heeft koning Salomo onthuld in het boek van Asmodee, en daarin vinden we duizend en vierhonderd en vijf manieren van bezoedeling die de mensheid kunnen treffen. Helaas voor de mensheid dat zij hun ogen sluiten en niet kijken, noch zich bekommeren om hoe ze verschoond kunnen blijven in de wereld! Goede raad en genezing liggen voor het grijpen, maar ze bekommeren zich niet, want ze kunnen zich niet bevrijden, behalve door de raad van de Thora, zoals het geschreven staat: „Gij zult uzelf wijden en gij zult gewijd zijn, want Ik ben de Heer uw God.”

In weer een ander Zohar-traktaat hebben Lilith en haar ‘zuster’ Namah beiden, verblind door Adams schoonheid - als die van de zonneschijf -, seksuele omgang met hem. De uitkomst van deze paringen zijn demonen en geesten, die op de loer liggen onder deuropeningen of in putten en latrines om mensen op een dwaalspoor te leiden.³⁵

Verleiding

We zijn weer terug bij het thema van de nachtdemon Lilith als de grote mannenverleidster en kinderverslindser.

Lilith zwerft bij nacht en valt de zonen der mensen lastig en maakt dat ze zich bezoedelen. Wanneer ze mensen in een huis alleenslapend aantreft, gaat ze boven hen zweven, pakt hen beet en klemt zich tegen hen aan, waardoor ze hun verlangen oproept en bij hen verwekt. Voorts slaat ze hen met ziekten zonder dat ze zich dat gewaar zijn - dit alles vanwege de vermindering van de maan...³⁶

Het kan nog erger.

Ze tooit zich als een verachtelijke hoer met vele versieringen, en kiest positie bij een kruispunt om de zonen van mensen te verleiden. Wanneer een dwaas haar benadert pakt ze hem beet, kust ze hem en schenkt hem wijn uit de droesem van addergal. Zodra hij het drinkt, volgt hij het dwaalspoor haar achterna. Wanneer ze ziet dat hij van de weg der waarheid afdwaalt haar achterna, ontdoet ze zich van al haar versieringen die ze had opgedaan voor die dwaas. Haar versieringen voor het verleiden van de zonen der mensen zijn: dat heur haar lang is en rood gelijk de roos, dat haar wangen wit en rood zijn, dat van haar oren zes versieringen hangen, Egyptische koorden en alle versieringen van het land van het Oosten hangen aan haar nek. Ze houdt haar mond bekoorlijk als een nauwe opening in de omlijsting ervan, haar tong is scherp als een zwaard, haar woorden zijn glad als olie, haar lippen zijn rood als een roos en zoet van alle zoetheid ter wereld. Ze gaat gekleed in scharlaken en getooid met veertig sieraden min één. Genoemde dwaas gaat op het dwaalspoor

achter haar aan en drinkt uit de beker wijn en pleegt met haar alle ontucht en dwaalt achter haar aan. Wat doet zij vervolgens? Ze laat hem slapend op de divan achter, vliegt ten hemel, klaagt hem aan, neemt afscheid en daalt weer af. Deze dwaas ontwaakt en meent dat hij weer plezier met haar kan maken als tevoren, maar ze verwijderd haar versieringen en verandert in een dreigende gestalte. Ze staat voor hem, gekleed in een gewaad van gloeiend vuur, boezemt doodsangst in en doet lichaam en ziel beven, één en al angstaanjagende ogen, in de hand een zwaard waar bittere druppels van af druppelen. En ze doodt die dwaas en werpt hem Gehenna in.³⁷

Lilith is hier succuba.³⁸ Ze moet bestreden worden. In een oude overlevering weet aartsvader Jacob aan de verleiding van Lilith te ontkomen. Maar dan probeert Liliths man, de demonenkoning Samael³⁹, zich te wreken. Er ontstaat een heftig gevecht.⁴⁰

Er waren ook andere mogelijkheden om aan Lilith te ontkomen. Opvallend zijn de vele bezweringsteksten die in het Midden-Oosten gevonden zijn. Gevonden schotels uit de zesde/zevende eeuw bevatten spreuken in het aramees om demonen, waaronder Liliths, uit te bannen. Zo lezen we een in Iran gevonden schaal:

Gebonden en geboeid zijn jullie, Schedim en Daevin en Liliths, met de zware, sterke en machtige ketenen... Die kwade Lilith, die mannenharten doet dwalen, die in dromen gedurende de nacht en in visioenen op de dag verschijnt, die stijgt en neerdaalt, die jonge kinderen, maar ook jongelingen en maagden vastpakt en doodt.⁴¹

In het *Boek van Raziel* uit de elfde/twaalfde eeuw vinden we vele magische spreuken, zoals:

In de naam van EHYE WHA AA BB AO MAK AAA. Ik bezweer u, Eerste Eva (=Lilith), in de naam van Hem die uw Schepper is en in de naam van de drie engelen⁴² die uw Schepper na u gezonden heeft en ook de engel in de eilanden van de zee, aan wie u zwoer dat, waar je ook hun namen vindt, u geen kwaad zult toebrengen, u niet, noch een van uw cohorten en bedienden...

Daarom, in de namen en zegelen hier neergezet (neergeschreven op een amulet), bezweer ik u en uw cohorten en uw knechten, dat u geen kwaad toebrengt aan de vrouw in het kraambed, N. dochter van N., noch het kind dat uit haar is geboren; noch overdag noch 's nachts, noch via hun voedsel, noch door middel van hun drankje, noch in hun hoofd of in hun hart, noch in hun 248 ledematen, noch in hun 365 pezen. Door de kracht van deze namen en cijfers, bezweer ik u en uw cohorten en uw knechten.⁴³

Dus niet iedere man wordt slachtoffer. Weliswaar is 'Lilith altijd aanwezig in het beddegoed van man en vrouw'⁴⁴, maar als een man op het moment dat hij gemeenschap heeft met zijn vrouw zijn hart op God richt en het hier volgende bezweringengebied uitspreekt, zal hem geen kwaad van de kant van Lilith overkomen:

*In de naam van God.
O jij, in zwart fluweel gehulde (Lilith),
Ben je hier?
Los. Los.
Kom niet binnen en ga niet uit!
Het zaad is niet van jou,
Noch je erfdeel.
Ga weg. Ga weg.*

*De zee woedt,
Zijn golven roepen je.
Ik hou mij vast aan de Heilige Ene,
Wikkel mij in 's Konings heiligheid.⁴⁵*

Daarna moet hij zijn hoofd en dat van zijn vrouw een tijdje met een doek omhullen en weer later zuiver water om zijn bed sprenkelen.

Het is dus zaak om zich te beschermen. De man die in een staat van heiligheid verkeert, wordt via god door de drie heilige engelen⁴⁶ beschermd.⁴⁷

Voor geestelijk sterken was er ook nog een andere mogelijkheid: het invoeren van een succuba voor de nacht met behulp van de andere demonenkoningin, Igrath bath Mahalath:

Ik bezweer je, Igrath bath Mahalath, koningin van de demonen, met de sterke en verschrikkelijke Naam, met de naam van de heilige engelen, en met de naam van Bilar de heldhaftige, koning van de demonen, dat jij mij X, dochter van Y zendt, de schone maagd van onder jouw maagden die je volgen, wier aantal is als het aantal dagen van het jaar, en met de naam Metatron en Sandolphon, AAA NNN SSS. En dit moet worden gedaan hetzij op de vooravond van de zondag, hetzij op de vooravond van de woensdag. En men moet een apart vertrek hebben, en een schoon wit bed en beddegoed, en het vertrek en het bed moeten worden ontsmet met de rook van aloëhout. Wie het vatten kan die vatte het.⁴⁸

Er zijn door vele eeuwen heen talrijke bezweringsteksten tegen Lilith gevonden, op papier en op amuletten. Elias Levita bericht in 1472 dat Asjkenazische joden op de wand van de kamer waar de vrouw baart met vitriool of (houts)kool een kruis tekenen waarin geschreven staat:

Adam en Eva. Weg met Lilith.⁴⁹

Dat gebruik heeft nog zeer lang standgehouden.

Lilith als vrouwe Gods

Er is in de Zohar ook nog een ander zeldzaam beeld van Lilith, die van vrouwe Gods. Normaliter geldt in de joodse mystiek Shekinah als de Matronit, de vrouwelijke kant van God. Maar in de Zohar komt een passage voor waarin Shekinah en Lilith van plaats verwisselen.⁵⁰ Als God na de verwoesting van de tempel in Jeruzalem Shekinah laat afdalen naar haar volk op aarde, neemt Lilith de plaats van Shekinah in aan Gods zijde.

De Koning (God) verstootte de Matronit en stelde de dienares Lilith in haar plaats. Deze dienares Lilith zal op een dag heersen over het heilige land beneden zoals de Sjechina er eens over heerste, maar de Geheiligde, gezegend zij Hij, zal op een dag de Matronit haar plaats teruggeven...⁵¹

Dat aspect wordt verder uitgewerkt door de populaire kabbalist R.Shlomo Alqabetz uit de 16^e eeuw.

Ook nadat de Shekinah in exil was afgedaald om bij ons te zijn ... irriteerde haar rivale (Lilith) haar enorm, en ze snikte en zuchtte omdat haar man (God) niet zijn licht op haar wierp Haar vreugde is gevluht omdat ze haar rivale in haar huis ziet, haar bespottend, in de mate dat de minnares een dienstmaagd werd en de dienstmaagd

*meesteres. En wanneer onze Vader onze Moeder in de stof ziet liggen, lijdende vanwege onze zonden, raakt ook Hij verbitterd in zijn hart en daalt Hij af om haar te redden en te maken dat de vreemdelingen ophouden haar geweld aan te doen.*⁵²

In de Jungiaanse psychologie wordt vooral de duistere kant van Lilith gezien als het *anima*-principe en een van de aspecten van het Zelf. Jungiaans therapeute Barabara Black Koltuv illustreert dat met een passage uit de Zohar:

*Voordat Israël in gevangenschap ging en terwijl de Sjechina nog bij hen was, gebood God Israël: 'Gij zult niet de schaamte van uw moeder ontbloot' (Leviticus XVIII:7). Maar de kinderen van Israël gehoorzaamden niet en ontblootten de schaamte van de Sjechina; daarom staat geschreven: 'Vanwege uw overtredingen [jegens uw moeder] is uw moeder verstoten' (Jesaja 50:1), dat wil zeggen om de zonde der onkuisheid is Israël in gevangenschap gezonden en de Sjechina ook, en dit is de ontbloting van de Sjechina. Deze onkuisheid is Lilith, de moeder van de 'gemengde menigte'.*⁵³

Koltuv verklaart:

*In deze passage worden twee aspecten van het vrouwelijke Zelf afgeschilderd: de Sjechina, die Gods geliefde is, zijn inwonende vrouwelijke kant, en Lilith, die haar 'ontbloting' of 'onkuisheid' is. Aan deze ontbloting van de Sjechina wordt als betekenis toegekend dat de Israëlieten tijdens vroege bijbelse tijden te rade gingen bij andere goden. Ze aanbaden de afgoden Asjera en Astarte, ze brandden wierook op hoge plaatsen voor Baal, de zoon en metgezel van de Godin (cf. 2 Koningen 23:13), de vrouwen goten plengoffers uit en maakten offerkoeken voor de koningin des hemels (Jeremia 7:18), aangezien ze een vrouwelijke vorm van het Zelf zochten. Zowel Lilith als de Sjechina zijn in wezen moederloze vormen van het vrouwelijke Zelf. Zij kwamen op met de komst van het patriarchaat als de belichaming van de verwaarloosde, afgewezen aspecten van de Grote Godin. Lilith is het deel van het vrouwelijke dat ervaren wordt als verleidelijke heks, verstotene en schaduw. Ook de Sjechina 'verlaat zich op' een man wanneer hij wordt gescheiden van zijn vrouw (Zohar I 49b-50a), en ook zij is een verstotene en bannelinge, „ ... hongerig en uitgeput en dorstig in de woestenij. Hij zag de Sjechina versmacht en kwijnend en verdroogd...” (Zohar I 236).*⁵⁴

Patai stelt dat de betekenis van Lilith begrijpelijker wordt als men de fundamentele gelijkenis tussen haar en de Matronit, de godin van de Kabbala, beschouwt. Lilith is, in de seksuele sfeer, de belichaming van alles wat slecht en gevaarlijk is. De Matronit is precies het tegenovergestelde: een goede en kuise, ja, zelfs heilige, figuur. Maar, tegelijkertijd, is Lilith ook onweerstaanbaar aantrekkelijk, terwijl de Matronit streng gebiedend en zelfs oorlogszuchtig is. Zowel de Matronit (identiek aan Shekinah) en Lilith zijn volgens de kabbalistische leer ontstaan uit een emanatie van de godheid. Beiden zijn maagd. Maar ook promiscue. Een man is niet, zelfs tijdelijk, gescheiden van zijn vrouw als de Matronit met hem verbonden is en hem zo herstelt in de staat van volledigheid. Lilith doet hetzelfde, natuurlijk met dit verschil, dat in tegenstelling tot de heilige vereniging van de man en de Matronit, de verbintenis die Lilith met de mens aangaat een onheilige bezoedeling is.⁵⁵

Lilith is een fascinerende figuur. Door haar onafhankelijkheid is ze tegenwoordig populair in vrouwen- en godinnenbewegingen.⁵⁶ Ook in de 'integrale' psychologie is ze geen

onbelangrijk item. Zij vertegenwoordigt de duistere kant van de vrouwelijke godheid, zoals Kali in het Hindoeïsme. Zo is ze een symbool voor onbestemde (vooral mannelijke) angsten in het onderbewuste. In die betekenis sluit ze naadloos aan op wraakgodinnen, Gorgonen en Harpijen van de Grieken, die we in het volgende hoofdstuk tegen zullen komen.

De geschiedenis van Lilith is al oeroud. Door de loop der tijden heen is ze van gedaante veranderd. Van Godin in het rijke pantheon van de Mesopotamiërs tot vuige verleidster, ja zelfs moordnares in de joodse en christelijke traditie. Dat past in de - in het Westen althans - versleten rakende opvatting dat een vrouw niets goed kan doen. Eva deugde niet, want zij gaf Adam van de appel te eten en Lilith deugde al minder, want die wilde bovenop liggen. Hoewel – als het ware tussen de regels door – vinden we in het mystieke jodendom (en haar uitstraling in de Renaissance naar christelijke filosofen) beelden terug van de *hieros gamos*. Er is soms zelfs sprake van een quaterniteit: koning God met de Shekinah en demonenkoning Samael met Lilith, waarbij de twee vrouwelijke ‘partners’ tijdelijk uitwisselbaar blijken. Wellicht dat hier ook een parallel te trekken is met het Egyptische godenviertal Isis en Osiris, Nephtys en Seth. Waar in de eerdergenoemde psychologie Seth de duistere kant van Osiris vertegenwoordigt, vormt Lilith hier de schaduwzijde van de Shekinah. Een boeiend gegeven.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veeleenvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b Auteurswet 1912 juncto het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351 zoals gewijzigd bij Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

Noten

¹ Hoofdstuk 4 uit mijn boek *Vrijen met God*, Zutphen 2015.

² Jesaja 34.14. Niet in iedere Bijbelvertaling wordt ze hier aangeduid met haar eigen naam, soms ook als nachtspoek of nachtdemon. De Nieuwe Bijbelvertaling geeft, in navolging van de Willibrordvertaling, de eigenaam Lilith.

³ De grondleggers van de Babylonische Talmoed zijn leidinggevende rabbijnen van academies in Mesopotamië in de derde eeuw. Hun leerlingen hebben in de vierde eeuw in onderlinge discussies de Talmoed gevormd. De laatste redactie wordt op het eind van de 5de eeuw gedateerd.

⁴ Babylonische Talmoed, Nidda 24b en Erubin 100b.

⁵ Babylonische Talmoed, Shabbath 151b.

⁶ Babylonische Talmoed, Pessachim; Midrasj Num. rabbi 12.1.

⁷ Het gaat hier duidelijk om Lilith (zie ook Siegmund Hurwitz, *Lilith - Die erste Eva*, Einsiedeln 2001 (vijfde druk), p.137-141). De naam Abyzoeth kan afgeleid zijn van *Abzu*, de oerzee waaruit volgens de Sumerische mythologie de wereld ontstond.

⁸ Testament van Salomo 13 in de vertaling van L.Cozijsen, *Na de Schriften*, Kampen 1990, p.107-108.

⁹ Apokalyps van Baruch 10.8 in de vertaling van M.de Goeij, *De Pseudepigraphen*, Kampen 1981, p.75-76. De woestijn is een verwijzing naar de Lilithpassage in Jesaja 34.14.

¹⁰ Citaat uit de Babylonische Talmoed (Shabbath 151b) bij Mineke Schipper, *Overal Adam en Eva*, Amsterdam 2012, p.90.

¹¹ Het *Alfabet van ben Sira* is een middeleeuwse tekst uit de negende of tiende eeuw.

¹² JHWH.

¹³ Mark Wayne Biggs, *The Case for Lilith; 23 Biblical Evidences Identifying the Serpent as Adam's First Failed Wife in Genesis*, Dallas 2010.

¹⁴ Hurwitz, p.122-136.

¹⁵ Raphael Patai, *The Hebrew Goddess*, Detroit 1990 (3e druk), p.221.

¹⁶ Vertaling Herman Vanstiphout in Henriette Broekema, *Inanna*, Leeuwarden, p.89.

¹⁷ De vier stormdemonen waren Lilloe, Lilitoe (Lilith), Ardat-Lili en Irdoe-Lili.

-
- ¹⁸ Patai, p.222.
- ¹⁹ M.Hutter 'Lilith' in Karel van der Toorn, Rob Becking en Pieter W.van der Horst, *Dictionary of Deities and Demons in the Bible* (DDD), Leiden 1999 (2^e druk), p.520.
- ²⁰ Patai, p.222.
- ²¹ Sommige onderzoekers spreken van een kroon; J.Black en A.Green zien er een kap in van Anoenaki-goden, *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia*, Austin 1992, p.102.
- ²² Nog steeds is er een discussie gaande betreffende deze afbeelding op het Burney-reliëf. De eerste onderzoekers gingen ervanuit dat het hier Lilith betrof. Andere onderzoekers houden het voor een portret van Inanna, en weer andere van Ishtar. Meestal wordt het neutraal aangeduid met 'De Koningin van de Nacht'. Zie over deze kwestie een uitgebreide samenvatting van Broekema, hoofdstuk 25 (p.527-544) en Marten Stol, *Vrouwen van Babylon*, Utrecht 2012, p.196 en 269.
- ²³ M.Hutter 'Lilith' in DDD, p.521. Zie ook Hurwitz, p.41 ev.
- ²⁴ Dat is niet direct terug in te vinden in de literatuur. Waarschijnlijk is wel dat de samenstellers van de Zohar het *Alfabet van ben Sira* kenden en daar gegevens aan ontleenden. Zie Gershom G. Scholem, *Major Trends in Jewish Mysticism*, New York 1973 (7^e druk), p.172-174.
- ²⁵ De mens is hier de nog androgyne Adam.
- ²⁶ Jesaja 34.14.
- ²⁷ Zohar III 19a in de licht aangepaste vertaling van Hans Hamaker, Barbara Black Koltuv, *Lilith; het donkere vrouwelijke*, Amsterdam 2003, p.23-24.
- ²⁸ Patai, p.230.
- ²⁹ Zohar I 19b.
- ³⁰ Zohar I 19b.
- ³¹ Barabara Koltuv, p.29 en Vera Zingsam, *Lilith; Adams erste Frau*, Tübingen 1999, p.39, vullen hier tussen haakjes de naam Lilith in.
- ³² Genesis 3.24.
- ³³ Zohar III 19b en I 19b Het is niet geheel duidelijk wat onder de "kleine gezichten" verstaan wordt. In commentaren worden er verschillende verklaringen opgevoerd.
- ³⁴ Zohar III 76b-77a (vertaling als boven).
- ³⁵ Patai, p. 232 (Zohar III 76b).
- ³⁶ Zohar I 19b. In bepaalde mythen wordt Lilith gelijkgesteld aan de maan. Eerst zijn zon en maan gelijkwaardig aan elkaar, maar dan wordt de maan afhankelijk van de zon en verminderde haar licht (Zohar I 20a). Bij afnemende maan voert Lilith nu haar werken uit.
- ³⁷ Zohar I 148a-b Sitre Thora (vertaling als boven). Gehenna was in het oude Jeruzalem de eeuwig brandende mestvaalt waar ook kadavers van dieren en lijken van misdadigers werden gedumpt. In de literatuur is Gehenna het woord voor Hel.
- ³⁸ Van het Latijnse succubare ('onder liggen'). In de middeleeuwen een veel gebruikt symbool, vooral ook bij heksenvervolgingen. De duivel verzamelde als heks het zaad van mannen en stortte als incubus (bovenligger) dat weer uit in vrouwen die daarop heksen baarden.
- ³⁹ Samael als aartsdemon en echtgenoot van Lilith komen we in verschillende joodse teksten tegen, ook in de Zohar.
- ⁴⁰ Zohar I 148b Sitre Torah. Weer eens een andere versie van het gevecht van Jacob met de engel....
- ⁴¹ Verslag van archeoloog Cyril H.Gordon, weergegeven bij Hurwitz, p.119-120. Afbeeldingen van bezweringstabletten, amuletten en papyri met toverspreuken onder meer in Koltuv, *Lilith, het donkere vrouwelijke*.
- ⁴² De eerder (ook in het Alfabet van ben Sira) genoemde Senoi, Sansenoi en Semanglof. Zij komen ook voor in de Zohar, bijv. III 77a. Een opvallende afbeelding van een amulet van deze drie engelen is te vinden in Koltuv, *Lilith, het donkere vrouwelijke*, p.110.
- ⁴³ Patai, p.239.
- ⁴⁴ Patai, p.234.
- ⁴⁵ Citaat bij Kocku von Stuckrad, *Lilith; Im Licht des schwarzen Mondes zur Kraft der Göttin*, Bielefeld 2009, p.87-88. Zie ook Patai, p.234.
- ⁴⁶ Senoi, Sansenoi en Semanglof.
- ⁴⁷ Zohar III 77a.
- ⁴⁸ Patai, p.235.
- ⁴⁹ Hurwitz, p.178.
- ⁵⁰ Over de 'vrouwelijke' zijde van God, en de betekenis van Shekinah en de Matronit zie vooral Patai, p.115. In het eenvoudige volksgeloof werd Shekinah beleefd zoals de Madonna in het Latijnse christendom (p.116).
- ⁵¹ Zohar III 69a-b (vertaling als boven).
- ⁵² Patai, p.250.
- ⁵³ Zohar I 27b.
- ⁵⁴ Koltuv, p.119.
- ⁵⁵ Patai, p.252.
- ⁵⁶ Zie bijvoorbeeld Vera Zingsam, *Lilith; Adams erste Frau*.

Essenen

Essenen is de naam van een joodse religieuze partij tussen het midden van de 2e eeuw v.Chr. en het neerslaan van de Joodse Opstand door de Romeinen in 70.

Sinds de vondst van de Dode Zee-rollen weten we niets meer over deze groepering. Voor die tijd waren onze voornaamste bronnen twee tijdgenoten van Jezus, Flavius Josephus en Philo van Alexandrië. Maar ook al eerder duiken gegevens over de Essenen op. In de oud-testamentische boeken 1 en 2 Makkabeeën wordt verwezen naar een groep Chasideeën die zich had afgescheiden. Rond 152 v.Chr. voegde zich bij deze groep een zekere "Leraar der Rechtvaardigheid", een priester uit het geslacht van Sadok. Al snel ontstonden op zijn minst twee takken binnen de beweging: een volledig separatistische kloostersekte die zich in Qumran vestigde en een andere groep die gemeenschappen vormde in steden en dorpen, vaak getrouwd waren en eigen leefregels kenden.

Dat laatste geeft aan dat Essenen niet alleen een sekte vormden in een klooster in Qumran bij de Dode Zee? Dat werd lange tijd aangenomen onder meer omdat Plinius de Oudere schreef dat de Essenen bij de Dode Zee woonden. Maar zowel Philo als Flavius Josephus vermeldden dat er ongeveer 4000 Essenen waren, terwijl de nederzetting in Qumran plaats bood aan ten hoogste 400 personen. Josephus schreef ook dat de Essenen in diverse steden en dorpen woonden.

De Essenen worden ook genoemd in het 'Verbond van Damascus' dat een eeuw geleden werd gevonden in Kaïro (Egypte). En toen was daar plots in 1947 de ontdekking van een deel van de zogenaamde Dode Zee-rollen. Na handschriftenvondsten in een grot, bleken er ook in aangrenzende grotten, in totaal 11, oud materiaal gevonden. Al vrij snel werden deze documenten toegeschreven aan de Essenen. Maar dat is al lang achterhaald. Zeker, in de eerste grot die eind 1947 ontdekt werd, waren documenten die op de Essenen betrekking zouden kunnen hebben - vooral de Gemeenschapsregel (1QS) -, en ook in grot 4 was materiaal van die aard te vinden (Damascus-document - 4Q265-273 - en ook 5Q12 en 6Q15), maar de aanvankelijke opvatting dat we te doen hadden met een Esseense bibliotheek kon niet standhouden door de grote verschillen en ook tegenspraken in de verschillende geschriften.

Duidelijk lijkt wel dat de zogenaamde Esseense Qumran-sekte die zich aan de Dode Zee gevestigd had in een klooster zonde meer een 'sekte' genoemd mag worden. Uit de literatuur kunnen we concluderen dat

- * **zij zichzelf beschouwden zichzelf als het enige ware volk van het verbond; de andere Joden werden als afvalligen beschouwd;**
- * **zij hun eigen kalender hadden;**
- * **strikte geheimhouding naleefden;**
- * **haat droegen jegens 'de onrechtvaardigen';**
- * **een afkeer hadden van de tempel (ze vormden zelf de ware tempel);**
- * **besloten maaltijden hielden (grote zalen, met veel resten van eetgerei, geven aan dat men gewend was samen te eten);**
- * **leden van de gemeenschap pas tot de heilige maaltijd werden toegelaten na een lange leerschool;**
- * **zij veel waarde hechtten aan rituele reinheid (er zijn opvangbekkens en bassins gevonden, die wijzen op regelmatige wassingen);**
- * **kennis hadden van de heilige geschriften en van de regels van de gemeenschap;**

- * een onberispelijk gedrag naleefden;
- * het opgeven van particulier bezit voorwaarden waren;
- * er strikte gehoorzaamheid aan de leider werd vereist (aanvankelijk de leraar der gerechtigheid, later zijn opvolgers);
- * ze zichzelf 'kinderen van het licht' noemden, als tegenpool van de 'kinderen der duisternis', de andere joden, heidenen etc.

De Essenen buiten Qumran vormden een derde groep naast de sadduceeën en farizeeën. De besloten maaltijden voor leden van de gemeenschap kenden ook zij. Zij offerden wel aan de tempel maar op hun eigen wijze en volgens hun eigen rituelen.

Flavius Josephus schrijft over hen:

- * Zij gaan veel vriendschappelijker met elkaar om dan de aanhangers van de andere sekten.
- * Zij schuwen genoegens als een ondeugd
- * en beschouwen ingetogenheid en beheersing van de hartstochten als zeer deugdzaam.
- * Zij nemen hen in hun midden op en vormen hen naar hun eigen ideeën.
- * Niet het huwelijk en het krijgen van kinderen veroordelen zij, maar zij beschermen zichzelf tegen de lusten van vrouwen, omdat zij ervan overtuigd zijn dat geen enkele vrouw het bij één man houdt.
- * Zij adopteren andermans kinderen, die nog ontvankelijk zijn voor hun ideeën
- * Zij verachten rijkdom; ze hebben evenveel – of weinig – bezit; nieuwe leden staan bij hun intrede in de sekte hun bezittingen af aan de gemeenschap...

Flavius vermeldt dat zij niet in één stad wonen, maar leven in kolonies verspreid over de steden. Ze zijn uitermate gastvrij en nemen op reis geen bagage mee want in iedere stad zijn ze welkom bij hun broeders. Voordat de zon opkomt, spreken zij met geen woord over wereldse zaken, maar richten zij zich in enkele van hun voorouders overgenomen gebeden tot de eeuwige. Zij arbeiden naar het werk dat hem het beste ligt, onderbroken door maaltijden. Voor de maaltijd wassen ze zich met koud water. In de eetzaal nemen ze zwijgend hun plaats in spreekt de priester een gebed uit.

De Essenen bestuderen de geschriften van de voorvaders op die uitspraken die gericht zijn op een gezonde geest en een gezond lichaam. Ter voorkoming van ziekten speuren ze in deze geschriften naar geneeskrachtige kruiden en naar mineralen met een bijzondere werking.

De Essenen kennen volgens Flavius Josephus een hoge ethiek. Aspirant leden mogen nog niet aanzitten bij de heilige maaltijden. Na het eerste jaar volgt een tweede proefperiode. Als hij in die proefperiode voldoende bewijzen van zelfbeheersing heeft geleverd, wordt hij meer betrokken bij het leven van de gemeenschap en mag hij deelnemen aan de rituele reinigingsbaden, maar nog niet aan het gemeenschapsleven. Nu zijn standvastigheid is komen vast te staan, wordt hij gedurende twee jaar op zijn karakter getest. Pas wanneer hij ook dat onderzoek heeft doorstaan, wordt hij in de gemeenschap opgenomen als hij de volgende eden heeft afgelegd:

- * hij zal God dienen,
- * hij zal rechtvaardig met mensen omgaan,
- * hij zal niemand kwetsen,
- * hij zal onrechtvaardige mensen haten

- * hij zal het gegeven woord houden, altijd en tegenover iedereen,
- * zijn macht nooit misbruiken,
- * hij zal altijd de waarheid omarmen en leugenaars ontmaskeren;
- * hij zal zijn handen verre houden van diefstal.

Volgens Josephus hebben de Essenen de vaste overtuiging dat het lichaam vergankelijk is, maar wanneer zij zijn bevrijd van de banden van het vlees, verheffen ze zich in grote vreugde in de ijle lucht, alsof ze van een lange slavernij zijn bevrijd.

Dit zijn slechts enkele opvattingen van deze bijzondere gemeenschap. In het aansluitend college houden we ons voornamelijk met de Dode Zee-rollen bezig en bezien we of er verbanden zijn tussen de Essenen en de vroegste christenen.

Dode Zee-rollen

Er is nog een groep Essenen, schrijft Josephus, die dezelfde ideeën als de anderen heeft over de manier van leven, gewoonten en regels, maar een afwijkende opvatting heeft over het huwelijk.

Zij denken dat degenen die afzien van het huwelijk, het belangrijkste doel van het leven, de voortplanting, uit het oog verliezen, en dat, als allen zo dachten, het met de wereld spoedig zou zijn gedaan. Zij onderwerpen echter hun vrouwen aan een proeftijd van drie jaar en trouwen pas met hen nadat zij in drie reinigingsperiodes hun vruchtbaarheid hebben bewezen. Tijdens de zwangerschap hebben zij geen gemeenschap met hen. Hiermee geven zij er blijk van dat zij niet trouwen om hun lusten te bevredigen maar om kinderen te krijgen. In bad dragen de vrouwen een gewaad, de mannen een lendendoek. Dit zijn de gebruiken van deze groep.

Opvallend is verder dat Essenen veel strengere sabbatsregels hanteerden dan de andere joden. Volgens Philo waren de Essenen volledig pacifistisch en bezaten ze geen wapens. Zee opvallend is ook dat de Essenen, volgens Philo, geen slaven hadden. Een uniek verschijnsel in de antieke wereld.

Uit de Dode Zee-rollen blijkt dat de Essenen er van overtuigd waren – Josephus heeft het over voorspellende gaven van de Essenen - dat er een grote oorlog zou uitbreken die de heidense onderdrukkers zou vernietigen. De nieuwe gemeenschap die daarop volgde zou worden geleid door twee messiassen een priesterlijk en koninklijke, waarvan de eerste het belangrijkste was. De Qumranteksten die betrekking (kunnen) hebben op de Essenen geven een harder beeld dan de teksten van Josephus en Philo. Zo hanteerde het klooster uitgebreide tuchtregels.

In de Gemeenschapsregel (1QS) worden veroordelingen uitgesproken over:

liegen over bezittingen, ongeduldig antwoorden, vloeken tijdens het lezen van de heilige geschriften of het bidden, boos spreken tegen een priester, een metgezel beledigen, een wrok koesteren, dwaas spreken, in slaap vallen tijdens een bijeenkomst, en nog meer. Op elke overtreding stond een vastgestelde straf. Voor werken op de sabbat of feestdagen bijvoorbeeld stond zeven jaar gevangenisstraf. De ernstigste tuchtmaatregel van de sekte was complete en permanente uitsluiting, een straf die volgde op het verraden van de gemeenschap en het weigeren van de autoriteit ervan.

Alternatieve theorieën

Er zijn deskundigen, zoals Norman Golb, die ernstige twijfels hebben over de oudere opvattingen dat de Dode Zeerollen in Qumran door Esseense priesters werden geschreven. Zoals we zagen bevatten hooguit enkele van de vele teksten informatie over de Essenen en de gemeenschap van Qumran.

Volgens Golb was Qumran trouwens geen klooster, maar een militair fort. Hij ontzenuwt het romantische beeld van een schrijfzaal met tafels en inktpotjes. Er zijn slechts 12 (van 650) rollen gevonden die door dezelfde persoon zijn geschreven. Van de vele Bijbelgedeelten zijn er teksten uit meerdere tekstfamilies. Ook zijn er niet-sektarische religieuze teksten gevonden, waaronder een inventaris van tempelschatten.

Volgens hen wijst dit erop dat er geen sprake kan zijn van een schrijfafdeling waar de Essenen honderden jaren voortdurend rollen kopieerden.

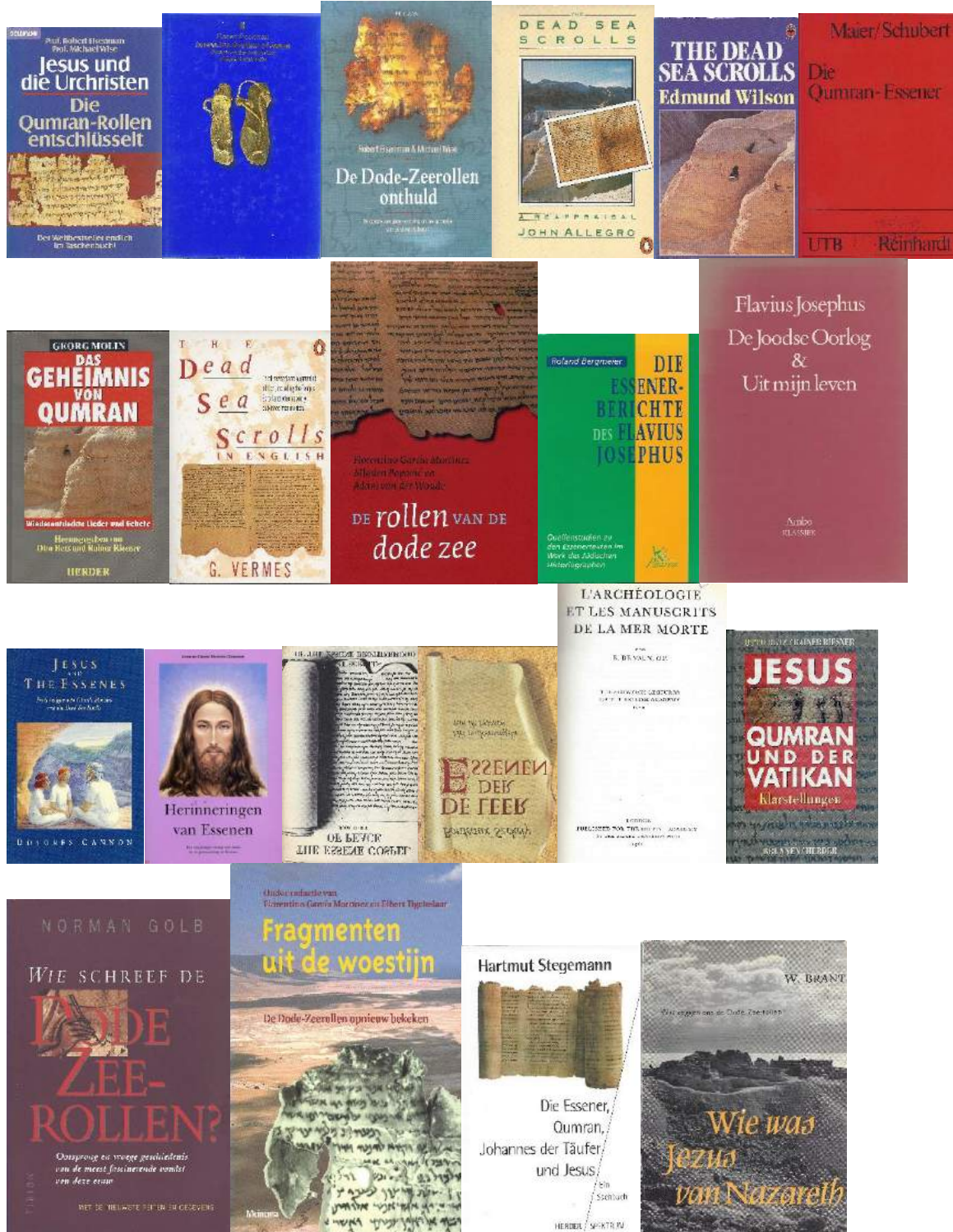
Dat er überhaupt celibataire monniken leefden en woonden wordt betwijfeld door:

- * de vondst op het kerkhof waar ook lichamen van vrouwen en kinderen werden aangetroffen;
- * alsmede nogal wat luxe artikelen;
- * dat de grote bassins in Qumran waarschijnlijk ook voor andere dan een rituele functie werden gebruikt (in de woestijn regent het maar af en toe; het water stroomt dan met grote snelheid weg, tenzij men het opvangt).

Relatie met het vroege christendom?

Doordat het nogal lang duurde voordat de Dode Zee-rollen werden gepubliceerd, werden zowel de rollen als Qumran zelf het onderwerp van complottheorieën en speculatie, inzake de relatie van Johannes de Doper en Jezus met Qumran en de Qumran-sekte. Er is echter geen bewijs voor een verbinding tussen Qumran en het vroege christendom.

Een greep uit de serieuze en nogal speculatieve literatuur:

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b Auteurswet 1912 juncto het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351 zoals gewijzigd bij Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

De vondst bij Nag Hammadi¹

De gnosis is binnen de christelijke cultuur voornamelijk bekend geworden door de bestrijdingsgeschriften van de kerkvaders. Tot voor kort was dat ook vrijwel de enige bron. Het is daarom zeer verheugend dat er in 1945 een kruik gevonden werd met een vijftigtal gnostisch getinte geschriften uit de eerste eeuwen van onze jaartelling. De waarde van de vondst kan nauwelijks overschat worden. Door bestudering van deze geschriften blijkt namelijk steeds meer dat de wortels van onze eigen christelijke cultuur vele malen diverser zijn dan de traditie ons had overgeleverd. De geschiedenis wordt altijd geschreven door de overwinnaars. De overwinnaars waren de kerkvaders met hun theologische uiteenzettingen. De verliezers waren de gnostici, zij die gnosis hadden. Mensen die het niet moesten hebben van leergezag maar van de eigen innerlijke ervaring.

Het verhaal van de vondst en wat er daarna gebeurde, vertoont wel enige overeenkomsten met de ontdekking twee jaar later van de Dode Zee-rollen. Deze laatste werden bij toeval gevonden door een Bedoeïense herder die een schaap kwijt was; de kruik bij Nag Hammadi werd gevonden door een Arabische boer die naar teelaarde aan het zoeken was. Zelf vertelde hij over deze vondst:

Rond zes uur 's morgens, toen ik aan het werk ging, vond ik plotseling deze kruik. En nadat ik hem gevonden had, kreeg ik het gevoel dat er wat inzat. Dus bewaarde ik de pot, en omdat het die ochtend koud was... besloot ik hem achter te laten en later weer op te halen om te kijken wat erin zat. In feite ben ik diezelfde dag nog teruggegaan, en ik sloeg de kruik stuk. Maar eerst was ik een beetje bang, omdat er wel eens wat in zou kunnen zitten - een jinn, een boze geest. Ik was alleen toen ik de kruik stuk sloeg. Ik wilde wel dat mijn vrienden erbij zouden zijn. Nadat ik hem stukgeslagen had, ontdekte ik dat er een boek met verhalen inzat. Ik besloot mijn vrienden op te halen om hun het verhaal te vertellen. Wij waren met zijn zevenen en we beseften meteen dat dit iets te maken had met de christenen. En wij zeiden dat wij er eigenlijk totaal niets aan hadden - voor ons was het gewoon waardeloos. Dus heb ik het hier naar de geestelijke leider gebracht en deze zei dat wij er werkelijk niets mee konden doen. Voor ons was het gewoon rommel. Dus heb ik het mee naar huis genomen. Sommige zijn verbrand en ik heb geprobeerd er een paar van te verkopen.²

Uit de kruik kwamen dertien codices (lederen banden) met daarin tweeënvijftig geschriften tevoorschijn. Door een aantal omstandigheden heeft het daarna nog een aantal jaren geduurd voordat het nieuws over deze spectaculaire vondst doorsijpelde. In het zwarte circuit werden door antiquairs goede zaken gedaan. Vervolgens ontbrandde er een strijd tussen geleerden die probeerden de teksten zo lang mogelijk voor zichzelf te houden om na een aantal jaren met de eerste publicaties te kunnen komen. Pas in 1950 verscheen er voor het eerst een uitgebreide beschrijving van de vondst door de Franse geleerde Henri-Charles Puech. Toch bleef de belangstelling uiterst gering. In 1952 viel het Egyptische koningshuis en dat was er de oorzaak van dat een deel van de teksten, die nog in Egypte verbleven, tot de herfst van 1956 in een kluis verdwenen. Een ander deel, met onder andere het beroemde *Evangelie van Thomas* dat door de Egyptische regering teruggevorderd was van een

Cypriotische antiquair zat jarenlang in een koffer die rondslingerde op het kantoor van de directeur van het koptisch museum in Egypte. Pas in de jaren 1972 tot 1977 konden, door onder andere de inzet van de Amerikaanse geleerde James M. Robinson en door bemiddeling van de Unesco, alle nog niet verloren gegane geschriften gefotografeerd worden ten behoeve van een facsimile-uitgave die geleerden over de gehele wereld in staat zou stellen de teksten te onderzoeken en te vertalen.

Een integrale vertaling in het Engels kwam ook onder supervisie van Robinson tot stand in het jaar 1978: *The Nag Hammadi Library in English*. Nu konden ook andere geïnteresseerden kennis nemen van de rijke inhoud van deze teksten. In diezelfde tijd werden ook vier geschriften gepubliceerd die aan het eind van de vorige eeuw in Berlijn opdoken en daarom de verzamelnaam *Berlijnse Codex* hebben meegekregen. Opvallend hierbij was dat twee van de vier teksten ook uit de kruik van Nag Hammadi tevoorschijn waren gekomen.

Opmerkelijk is het dat er van verschillende teksten meerdere exemplaren in de kruik van Nag Hammadi zijn gevonden. Zo zijn er bijvoorbeeld drie exemplaren van het *Geheime Boek van Johannes*. Bij de vraag naar de herkomst van deze geschriften speelt dit element een belangrijke rol. Uit onderzoek bleek al snel dat praktisch alle teksten oorspronkelijk in het Grieks geschreven zijn in de eerste twee eeuwen van onze jaartelling (zeker bij het *Evangelie van Thomas* is het mogelijk dat dit eerst vanuit het Aramees vertaald is in het Grieks). In een latere fase zijn ze vertaald in het Koptisch (de landstaal van Egypte in die tijd), zeker voor het jaar 350, en in deze vorm werden ze in 1945 bij Nag Hammadi gevonden.

Een particuliere verzameling lijkt wat onwaarschijnlijk, juist door de dublures die voorkomen. De meest gevolgde hypothese is dat monniken van een vrij nabij gelegen Pachomius-klooster ze daar begraven hebben. In het jaar 367 had namelijk aartsbisschop Athanasius van Alexandrië een *Paasbrief* doen uitgaan, waarin hij een opsomming gaf van die geschriften `die tot de Canon behoren, die ons overgeleverd zijn en waarvan wij geloven dat ze goddelijk zijn... Alleen in deze boeken wordt de leer der goddelijkheid verkondigd'. Deze lijst stemt nauwkeurig overeen met ons Nieuwe Testament. In dezelfde brief waarschuwde Athanasius voor de zogenaamde apokriefe boeken, evangeliën op naam gesteld van een apostel, die door ketters geschreven zouden zijn om `eenvoudigen van geest op een dwaalspoor te brengen'.

Zo'n *Paasbrief*, in dit geval de 39e, was een soort herderlijk schrijven dat met Pasen van alle kansels in kerken en kloosters van het betreffende diocees voorgelezen diende te worden. In de oude christelijke traditie schreef Athanasius in het Grieks. Doch ten behoeve van de voornamelijk Koptisch sprekende monniken vertaalde een zekere Theodorus, abt van het Pachomius-klooster te Tabannisi, om de 39e *Paasbrief* te vertalen in het Koptisch, en voor verspreiding ervan zorg te dragen. Het blijkt dus dat het in het jaar 367 na Christus nodig bleek om een opsomming van geschriften te geven die gelezen mochten worden en te waarschuwen voor apokriefe boeken. Voor die tijd was deze keuze niet zo dwingend. Er circuleerden wel verschillende lijsten, doch deze kwamen niet met elkaar overeen. In diverse gemeenten koesterde men bepaalde geschriften die in andere gemeenten nauwelijks bekend waren, of als ketters werden gezien. Zo zou ook een aantal monniken zich beraden kunnen hebben toen bleek dat ze op hun pad naar heiligheid innerlijke steun vonden bij het lezen van teksten die niet in de *Paasbrief* werden vermeld. Daarbij valt te denken aan

evangelien van Thomas, Filippus en de Waarheid, 'geheime boeken' van Johannes en Jacobus, openbaringen van Adam, Jacobus en Paulus, en nog veel meer. Nu de repressie groter werd en men in de bibliotheek werken kon vinden die niet op de lijst van Athanasius voorkwamen, was het gevaar van excommunicatie, en daarmee verwijdering uit het klooster, groot geworden. Zo zouden de geschriften, zorgvuldig verstopt in een kruik, het klooster uitgesmokkeld kunnen zijn. De kruik werd begraven aan de voet van een bergmassief, niet ver van het klooster. Waarna het bijna zestienhonderd jaar zou duren voordat ze weer opgegraven werd.

Archetypen

Gnosis is een veelomvattend begrip. In haar diverse uitingsvormen zijn er echter treffende overeenkomsten; maar ook grote onderlinge verschillen. De lijn is door de wijldlopgheid van diverse geschriften niet altijd even helder. Daarbij komt dat veel van deze teksten bestemd waren voor ingewijden die al met een zekere voorkennis lazen.

De schrijvers van deze traktaten gingen niet om een theorie, maar om een weergave van innerlijke beelden, of een weerslag van de eigen ervaring. Anderen, die daarin herkenning voelden, gingen op het ingeslagen pad verder en probeerden de beelden in te passen in een soort religieus-filosofisch systeem. Altijd is echter de ervaring primair. *Gnosis* is geen filosofie maar een levenshouding.

Ten aanzien van die innerlijke beelden bestaat er in onze op een materialistisch wereldbeeld geschoeide wetenschap grote argwaan. In die zin valt er niets te 'bewijzen'. In hoeverre we dingen voor waar houden of niet hangt sterk af van onze persoonlijke (subjectieve) beleving. Daarbij komt nog een andere moeilijkheid: beelden zijn niet altijd eenvoudig weer te geven en de omschrijving ervan is ook weer persoonlijk gekleurd. Verschillende schrijvers zullen vanuit eenzelfde beeld toch tot een ander verhaal komen, waarin echter wel een herkenbare kern aanwezig is. Daarbij schiet de beschrijving altijd te kort omdat deze gebonden is aan woorden en plaats- en ruimtebegrippen die het beeld verengen. Een aantal schrijvers bijvoorbeeld schetsten een beeld van het ontstaan van de aarde en van de mens. Deze beschrijving komt voort uit een innerlijk beeld, want de schrijvers zijn zelf uiteraard bij deze gebeurtenissen niet aanwezig geweest. Toch droegen ze op de een of andere manier dat beeld bij zich of het werd hen, bijvoorbeeld in een droom of een visioen, geopenbaard. Carl Gustav Jung spreekt in het eerste geval over *archetypen*, beelden die in het onderbewuste van de mens liggen opgeslagen en die niet voortkomen uit belevissen in zijn of haar huidige leven. Oeroude beelden dus die op de een of andere manier overerfd moeten zijn. En om het nu nog ingewikkelder te maken: er zijn ook schrijvers die bestaand oorspronkelijk materiaal (al of niet uit bewust geworden archetypische beelden ontstaan) weergeven of gebruiken zonder vanuit een eigen authentieke ervaring te spreken. Een duidelijk voorbeeld daarvan zijn de anti-*gnosis* geschriften van sommige kerkvaders. Maar ook enkele Nag Hammadi-traktaten wekken een nogal theoretische en weinig eenduidige indruk. Om de rode draad te kunnen herkennen die door al deze zo verschillend getinte geschriften heenloopt, heb ik gekozen voor een opzet die allereerst de drie manifestaties (Geest, ziel en stof) in kaart brengt en vervolgens onderzoekt waar herkenningpunten liggen met de mens van nu. Mochten in de hoofdstukken over deze manifestaties nog wat zaken onduidelijk

blijven, dan komen ze zeker terug in de verhandelingen over de verlossing en de weg tot zelfkennis.

Buiten de algemeen geldende erkenning dat een uitgebreide handschriftenvondst als die van de *Nag Hammadi-geschriften* uiteraard een historische waarde heeft, lopen over de specifieke betekenis van deze vondst voor de mens van deze tijd de meningen nogal uiteen. Nog helemaal afgezien van welke interpretatie dan ook is de algemene waarde van deze vondst dat we nu materiaal hebben dat door gnostici zelf is samengesteld. Voorheen moesten we het voornamelijk met materiaal doen dat door hun bestrijders, de kerkvaders, was samengesteld. De tweede waarde die vooral in de bijbelwetenschap aan de vondst wordt gegeven is de nu mogelijk geworden vergelijking van uitspraken van Jezus in de Nieuw-testamentische evangeliën en sommige *Nag Hammadi-geschriften*, vooral het *Evangelie van Thomas*. Ook voor het onderzoek naar de ontwikkeling van kerkelijk leergezag zijn de in 1945 gevonden traktaten niet onbelangrijk.

Ooit waren er opvattingen bij een belangrijke groep christenen³ dat niet *Genesis* het begin van de wereldgeschiedenis in archetypische beelden beschrijft, maar dat aan *Genesis* een fase is voorafgegaan. Een fase, waarvan we de beelden vergeten zijn en die nu plotsklaps voor ons opengevouwen wordt.

Aan de grondslag van de Westerse cultuur ligt de idee, bijna identiek aan de aloude Oosterse opvattingen, dat alles voortkomt en voortgekomen is uit de adem van Geest. Dat alles wat bestaat doorademd is van Geest.

Deze gedachte rekent ook af met een persoonlijk Godsbeeld. Ooit was er, ook in de Westerse cultuur, een tijd dat velen in God nog de mannelijke en vrouwelijke potentie ervoeren. Een God die niet alleen buiten de mens ervaren werd, maar in het eigen diepste wezen.

De *Nag Hammadi-geschriften* werpen ook een ander licht op de gestalte van Jezus en vooral de draagwijdte van het Christus-schap. Bij een nauwkeurige doorlezing van zowel christelijke als niet-christelijke traktaten uit deze rijke bron valt het op dat het Christus-beginsel als een universeel beginsel wordt ervaren. Het Zoonschap van Geest, het Bewustzijn van de Vader, is een universele kracht die vorm krijgt in de mens Jezus van Nazareth. Deze schriftelijke bevestiging van vele oude mystieke openbaringen is opvallend. Deze gedachte sluit niet alleen aan op de fijnzinnige openbaringen van de auteur van het *Evangelie volgens Johannes* die stelt dat de *Logos* vlees geworden is, maar geeft ook een helder inzicht in de transformerende Christus-kracht in ieder mens persoonlijk.

Jezus; wat weten we van hem, wie was hij?

In het jaar 1656 werd de Nederlandse filosoof van Portugees-joodse afkomst Baruch de Spinoza wegens zijn vrijzinnige opvattingen uit de synagoge gestoten. Spinoza vond dat de Bijbel bestudeerd moest worden als ieder ander boek. In deze tijd lijkt een meerderheid het daar wel over eens, maar in de tijd van Spinoza zag men doorgaans de Bijbel louter als de getuigenis van het spreken en handelen van God, dat ook nog eens voor alle tijden geldig zou zijn. Geleerden na hem die, in de humanistische traditie, nadruk legden op tekstkritiek, taalstudie en vergelijkingsonderzoek, konden dan ook bepaald niet op de warme steun van de kerken rekenen.

Aan het eind van de achttiende eeuw begon men echter vasthoudend aan de boom van godskennis te knagen. In de jaren 1774-1778 publiceerde de filosoof Gotthold Ephraim Lessing postuum fragmenten uit geschriften van Samuël Reimarus (1694-1768).⁴ In een van de laatste publicaties van deze fragmenten in 1778 bleek dat hij duidelijk geponeerd had dat de historische Jezus totaal anders moet zijn geweest dan de evangeliën ons willen doen geloven. Dat veroorzaakte nogal wat deining.⁵

Ruim een halve eeuw later, in 1835, veroorzaakte David Friedrich Strauss een tweede schokgolf met zijn revolutionaire boek *Das Leben Jesu kritisch bearbeitet*.⁶ Systematisch ontmantelde Strauss in deze studie de mythen die in latere tijden rond Jezus zijn ontstaan en de evangeliën hebben ingekleurd. Hij stelde dat de evangeliën weinig betrouwbare historische grond bieden en de scheidslijnen tussen historisch en niet-historisch daarin uitermate vaag zijn. De studie kostte Strauss een wetenschappelijke carrière. Ze vormde echter een uitdaging voor geschokte theologen.

Een kleine dertig jaar later legde de Duitse wetenschapper Holtzmann⁷ een stevig fundament onder de inmiddels voorzichtig geformuleerde 'nieuwe' inzichten dat niet de evangelisten Mattheüs en Johannes de oudste papieren schreven, maar *Marcus*. *Mattheüs* en *Johannes* bleken niet de ooggetuigen te zijn geweest waar ze altijd voor gehouden waren. Dat was *Marcus* overigens ook niet. Maar hij schreef wel het oudste bijbelse evangelie, waar *Mattheüs* en *Lucas* materiaal voor hun eigen verhalen aan ontleenden. Holtzmann maakte daarmee een brede weg vrij voor de zogenaamde 'twee bronnen-hypothese': *Mattheüs* en *Lucas* gebruikten voor de samenstelling van hun evangelie enerzijds *Marcus* en anderzijds een andere bron, die tot op heden niet getraceerd kan worden. Deze bron wordt *Q* genoemd. Overigens is deze *Q* in de derde golf van het onderzoek naar de historische Jezus (de na-Nag Hammadi-periode) een geheel eigen leven gaan leiden. Ik kom daar straks op terug.

Bij *Marcus* lezen we niets over een bijzondere geboorte en zelfs niet over een lichamelijke opstanding, zoals we al eerder zagen. Toch vermeldt ook *Marcus* de stem bij de doop van Jezus die uitroept: 'Jij bent mijn geliefde zoon'. Bij *Marcus* is Jezus prettig veel mens, maar ook 'Zoon van God'. Dat 'prettig' in de vorige zin slaat op de gemoedstoestand van de toenmalige onderzoekers die in hun speurtocht naar de historische Jezus juist grote aandacht hadden voor de mens in het verhaal en iets minder voor de theologische (na-Paschale) Jezus. Het leek noodzakelijk noch kritischer de oude geschriften te bestuderen. Een van de eerste wetenschappers die systematisch de geschriften van het Nieuwe Testament aan een historisch-kritische methode onderwierp was de Duitse geleerde

Ferdinand Christian Baur (1792-1860).⁸ Als hoogleraar in Tübingen enthousiasmeerde hij vele leerlingen en vormde daarmee de basis tot de zogenaamde *Tübinger School*. Voor veel buitenstaanders was het zeer schokkend dat hij de historische betrouwbaarheid van de vier evangeliën in twijfel trok.

Overigens kan mijns inziens de negentiende-eeuwse speurtocht naar de historische Jezus niet los worden gezien van het geïntensiveerd onderzoek naar oude bijbelhandschriften. In 1859 verwierf de Duitse geleerde Tischendorf op enigszins frauduleuze wijze de *Codex Sinaiticus* uit de vierde eeuw van onze jaartelling.⁹ In dezelfde tijd vond ook de uitgave plaats van de even oude *Codex Vaticanus*. Deze twee verzamelingen behoren tot de oudste handschriften die (vrij) volledig zijn.¹⁰ Ze vormen nog steeds de basis voor de moderne bijbelvertalingen. Er zijn weliswaar vroegere papyri gevonden maar deze zijn zeer onvolledig en geven soms maar enkele fragmenten uit een geschrift weer. Voor tekst-historisch onderzoek zijn ze echter buitengewoon belangrijk.

Albert Schweitzer

Al in de vierde eeuw schijnen er naar schatting ruim honderd levensbeschrijvingen over Jezus te hebben bestaan. In de negentiende eeuw was dat aantal uitgegroeid tot niet minder dan zestigduizend. De bijna legendarische Duitse arts en theoloog Albert Schweitzer had ruim zeshonderdvijftig pagina's nodig om de geschiedenis van het onderzoek naar het leven van Jezus in de tijd tussen het einde van de achttiende eeuw en 1913 (het jaar waarin zijn studie verscheen) te beschrijven.¹¹ *Geschichte der Leben-Jesu-Forschung*. En dan te bedenken dat de vier bijbelse evangeliën zo weinig feiten over Jezus' leven bevatten, dat dit, zoals de Engelse Nieuw-Testamenticus Streeter ooit heeft uitgerekend, hooguit drie weken van zijn leven in beslag genomen zou hebben.¹²

Albert Schweitzer deed meer dan alleen een inventarisatie opmaken van het Jezus-onderzoek. Volgens hem had het onderzoek naar de historische Jezus op veel fronten gefaald. De onderzoekers hadden een Jezus naar hun eigen beeld geschetst in de context van hun eigen tijd. Daarin konden velen hun 'eigen Jezus' herkennen. Maar niet de Jezus zoals hij werkelijk was.

Zelf probeerde Schweitzer daar een betere invulling aan te geven. Jezus was in zijn ogen vervuld van het Koninkrijk dat zou komen. Hij preekte daar veel over. Het moet voor hem dan ook heel teleurstellend zijn geweest dat hij dat Koninkrijk zelf niet meemaakte. Uiteindelijk zou Jezus niets anders gerest hebben dan het Koninkrijk te forceren: het lijden van een rechtvaardige zou de eindtijd naderbij brengen.

Schweitzer plaatste de prediking van het Koninkrijk centraal. Dat deed ook Adolf von Harnack. Echter op een totaal andere wijze. In zijn meeslepende voordrachten in de jaren 1899 en 1900 over *Das Wesen des Christentums*¹³ stelt hij dat het Koninkrijk niet iets is dat komt, maar er al is, temidden der mensen.

Het lijkt wel of met het uitbreken van de eerste wereldoorlog er ook een breuk is ontstaan in het onderzoek naar de historische Jezus. Het aanvankelijke optimisme dat men Jezus zou

kunnen vinden door hem te ontdoen van latere mythen luidde. Hoe meer men zocht, hoe minder men iets vond waar men zich aan vast kon houden. De evangeliën, ontdekte men, waren samengesteld uit ouder materiaal dat helaas verloren was gegaan. Men moest zelfs een hypothetische bron reconstrueren (Q) om zicht te krijgen op de *logia*, de uitspraken van Jezus, zoals die gebruikt werden door de evangelisten. Steeds meer kwam men erachter dat het verbindende materiaal weinig historisch was. Slechts een klein gedeelte van alle verhalen zou verband houden met de historische Jezus-voor-Pasen. Het overgrote deel van de evangeliën was een weerslag van latere opvattingen over Jezus Christus, waarin het geloof, de hoop, en de verlangens van de schrijvers in werden uitgedrukt. Ook bespeurde men polemische elementen in de diverse evangeliën: antwoorden op uitdagingen van buiten de eigen kring waaraan christenen (waaronder de evangeliëschrijvers) in het laatste kwart van de eerste eeuw waren blootgesteld.

Rudolf Bultmann

Toch was het onderzoek naar de historische Jezus niet volledig tot staan gekomen. Het zou weer opbloeien in de jaren na een volgende brand die de Europese mens in korte tijd teisterde, de tweede wereldoorlog. Een krachtige overbrugging vormde het denken (en uiteraard de kritiek daarop) van een der grootste en invloedrijkste theologen uit de westerse geschiedenis, Rudolf Bultmann.

Hoewel Bultmann met de nodige reserve naar de evangeliëverhalen keek, probeerde hij toch aan de hand van deze een beeld van Jezus te schetsen. Eigenlijk meer een anti-beeld, een opsomming van wat er niet klopt aan de vele levensbeschrijvingen. De vrucht van zijn arbeid verscheen in 1926 onder de eenvoudige titel *Jesus*.¹⁴

De reserve ten aanzien van de historiciteit van de evangeliën (om die reden gebruikte hij het hem zo geliefde doch a-historische *Evangelie volgens Johannes* voor deze studie niet) blijkt wel uit zijn scepsis tegen alle daarin genoemde feiten die niet overeenkwamen met het wetenschappelijk verlichtingsdenken. Met ideeën over preëxistentie¹⁵, maagdelijke geboorte, opstanding en hemelvaart had Bultmann weinig op. Enkele jaren eerder had hij om een zuiverder beeld te krijgen de *logia*, de woorden van Jezus, losgeweekt van de vertelstof.¹⁶

'Eigenlijk', schrijft Bultmann, 'weten we van Jezus zo goed als niets af. En wel omdat de christelijke bronnen zich daarvoor niet interesseerden'.¹⁷ 'De historische persoon Jezus werd in het oer-christendom meer en meer tot mythe'.¹⁸ Zijn naam is vooral verbonden aan wat hij noemde de 'Entmythologisierung' van de bijbelse verhalen. Hij kleepte ze als het ware uit (nam telkens weer een andere mythologische jas af) om bij de naakte betekenis te komen. Daarbij kon hij het christendom niet los zien van de cultuur van die tijd. Met dus alle aandacht voor het jodendom, de antieke wereld en (nog voor de ontdekking van de Nag Hammadi-vondst) de gnosis.¹⁹

Tweede zoektocht

De tweede grote golf van onderzoek naar de historische Jezus kwam er in de jaren vijftig van de vorige eeuw onder impuls van de leerlingen van Rudolf Bultmann. Bultmann zelf achtte de

kennis van de historische Jezus irrelevant voor het geloof, maar mensen als Ernst Käsemann, Günter Bornkamm, Wolfhart Pannenberg, Ernst Fuchs en Wolfgang Trilling achtten het historische onderzoek juist erg belangrijk, ook voor het geloof, omdat het voorkwam dat Jezus uitsluitend tot een mythe, een symbool van universele religieuze en ethische waarden gereduceerd zou worden. De studies uit die tijd profiteren uiteraard al van de enorme vooruitgang van historische kritiek en archeologie, en betekenen een grote stap voorwaarts ten overstaan van de 19e eeuw, niet in het minst omdat ook joodse geleerden zoals Geza Vermes of David Flusser zich actief met de Jezusfiguur gingen bezighouden. Het duurde tot na de tweede wereldoorlog dat de discussie over de waarde van de historische Jezus weer in alle hevigheid losbarstte. Aanvankelijk ging de strijd tussen de bijbelgeleerden Joachim Jeremias en Bultmann, later voegden zich ook anderen in het strijdperk.

Het zwaartepunt van deze queeste lag niet meer, zoals daarvoor, in Duitsland.²⁰ De vonk was overgeslagen naar de Verenigde Staten van Amerika. En de aanleiding voor het enthousiasme waren de nieuwe mogelijkheden die de bijbelwetenschap geboden kreeg door de belangrijke ontdekkingen bij Qumran en vooral Nag Hammadi.²¹ Was dat enthousiasme gerechtvaardigd?

Een nieuwe (derde) queeste

Een derde golf, vaak 'the third Quest' genoemd, kwam op gang in de jaren negentig en duurt momenteel onverminderd voort. Belangrijke nieuwe inzichten in de sociologie van het toenmalige Palestina hebben licht geworpen op de situatie van Jezus en zijn leerlingen. Auteurs als Gerd Theissen, John Dominic Crossan en Markus Borg hebben hun Jezusreconstructie sterk laten beïnvloeden door hun visie op de maatschappelijke structuren en bewegingen van toen.

Dit is niet de plaats voor een uitputtend overzicht van wat er de laatste jaren gepubliceerd is over Jezus. Ik wil hier stilstaan bij enkele belangwekkende publicaties die een andere, soms aanvullende, kijk geven op de persoon Jezus. Zoals dat bijvoorbeeld het geval is bij de boeken van E.P. Sanders. Nadat deze Texaan de vingers wat los had gemaakt met *Jesus and Judaism*²² ontvouwde hij een weids panorama in zijn nieuwste boek *The Historical Figure of Jesus*. Waar Sanders sterk het jood-zijn van Jezus benadrukt, volgt Burton Mack een andere route. In *A Myth of Innocence* betoogt hij dat Jezus meer gezien moet worden als een hellenistische cynische leraar dan als een jood. Bij Jezus is er nog geen sprake van toekomstgerichte apocalyptiek. Dat komt, zegt Mack omdat apocalyptiek niet tot de oudste lagen behoort. Die oudste, meest oorspronkelijke lagen stralen juist een krachtig levensoptimisme uit.²³ En één van die oudste lagen is, in de ogen van Mack, de bron Q. Daarom zou deze van groot belang zijn voor de reconstructie van de historische Jezus. Laten we deze intrigerende Q eens wat beter bekijken.

In 1964 publiceerde de grote man achter de uitgave van de Nag Hammadi-teksten, James M. Robinson, een artikel waarin hij een verband legde tussen *Thomas* en Q. In zijn onderzoek

betrok hij ook andere Nag Hammadi-teksten en eveneens de *Didache*, een vroeg-christelijk geschrift dat in 1875 in de patriarchale bibliotheek van Istanboel was ontdekt. In dat artikel 'Logion Sophon' (wijsheidsuitspraken) kwam inderdaad het wijsheidskarakter sterk naar voren.²⁴

Er kwam een internationaal Q-project van de grond.²⁵ Daarin verrichtte vooral John Kloppenborg baanbrekend werk. In 1987 publiceerde hij *The Formation of Q: Trajectories in Ancient Wisdom Collections* en een jaar later *Q-Parallels: Synopsis, Critical Notes, and Concordance*.²⁶

Kloppenborg onderkende naast het wijsheidsgenre ook nog profetische en apocalyptische uitspraken in *Q*. Dat wilde volgens hem zeggen dat *Q* verschillende tradities kende die niet in dezelfde tijd tot stand hoefden te zijn gekomen. De oudste traditie zou die van de wijsheidsleringen zijn. Maar daarover heen was een laag gekomen van profetische en apocalyptische uitspraken.

John Dominic Crossan werd vooral bekend door zijn boeken *The Historical Jesus. The Life of a Mediterranean Jewish Peasant* en *A Revolutionary Bibliography*.²⁷ Met Mack deelt Crossan ook de mening dat Jezus leerde over een koninkrijk van wijsheid, niet over dat van een eindtijd. Het koninkrijk behelsde een levenswijze in het actuele leven. Crossan noemt het 'A Kingdom of Here and Now'²⁸. In die zin had Jezus geen eschatologische-apocalyptische boodschap.²⁹

Marcus Borg noemt Jezus een *spirit person*, in het Nederlands vertaald met *geestrijk mens*. Borg was een prominent lid van het *Jesus-seminar*.

In maart 1985 kwam, onder leiding van de bijbelgeleerde Robert Funk, een select gezelschap geleerden bij elkaar in Berkeley, Californië. Het doel was om, zo geeft Marcus Borg (een der deelnemers) weer: 'de mate van wetenschappelijke consensus vast te stellen over de historische authenticiteit van alle uitspraken die in het Nieuwe Testament en andere vroegchristelijke geschriften voor het jaar 300 aan Jezus worden toegeschreven'³⁰. Meer dan tweehonderd wetenschappers, volgens Borg allen minstens met de graad van doctor op het gebied van bijbelonderzoek, waren langer dan zes jaar bij het onderzoek betrokken. Die aanvankelijk strenge selectie schijnt in de loop der tijd wat versoepeld te zijn. In een kerstnummer van *Elsevier* werden enkele pagina's besteed aan dat geruchtmakende seminar. Daarbij was een foto geplaatst van de Nederlandse filmmaker Paul Verhoeven die een volwaardig 'fellow' zou zijn met stemrecht.³¹ Over iedere aan Jezus toegeschreven uitspraak wordt namelijk in het geheim gestemd. En, nu komen de kleuren om de hoek kijken, met kraaltjes in rood, roze, grijs of zwart.³² Om het de geleerde heren iets gemakkelijker te maken stelde een commissielid voor een simpeler omschrijving van de criteria in het achterhoofd te houden: rood - dat is Jezus!; roze - klinkt zeker als Jezus; grijs - zou kunnen; zwart - er moet ergens iets fout zijn gegaan.³³ En er was volgens het panel 'ergens' nogal wat fout gegaan. Dat bleek alras uit de onderzoeksresultaten.

The Five Gospels en ook de ondertitel *The Search for the Authentic Words of Jesus*.³⁴

Ongeveer *twintig* procent van de aan Jezus toegeschreven woorden kregen de kleuren rood en roze, tachtig procent grijs en zwart. Een nogal opzienbarend resultaat. Het seminar kwam eveneens tot de verrassende conclusie dat Jezus zichzelf nooit als 'messias'³⁵ of 'zoon van God' beschouwde. Ook consequent 'zwart' werd er gestemd over alle aan Jezus toegeschreven uitspraken over het einde van de wereld, de komst van de 'zoon des mensen' of zijn eigen wederkomst.³⁶

De leden van het panel gingen mee in de opvatting dat het koninkrijk waar Jezus zo veelvuldig over sprak een actuele, innerlijke zaak is. Logion 113 uit het *Evangelie van Thomas* ('... het Koninkrijk van de Vader is uitgespreid over de aarde en de mensen zien het niet') kreeg dan ook een 'roze' oordeel.

Het vroegste christendom

In mijn boek *Het verguisde christendom*³⁷ geef ik een indringende geschiedenis weer van het allervroegste christendom, tussen het jaar 30, de kruisdood van Jezus en het jaar 70, de verwoesting van de tempel in Jeruzalem.

Het is de periode van de vroege nog zeer joodse christelijke gemeenten, de eerste spanningen tussen Hebreeuwse christenen en de hellenistische uit de diaspora. De conflicten ook tussen de tot het christendom bekeerde joden en de allengs groeiende groep christenen met een niet-joodse achtergrond.

Maar vooral de directe erfgenamen van Jezus, de zogenaamde joodse christenen (vaak ook Judese christenen genoemd of ook wel christelijke joden). Want niet te vergeten: Jezus was een jood en zijn eerste volgelingen waren dan ook. Tot aan de val van Jeruzalem in het jaar 70 is er in Palestina nooit een duidelijke verschil gemaakt tussen joden en christenen. De christelijke groepering was een van de vele binnen het pluriforme jodendom van voor het jaar 70. Er waren nog geen kerken en een christelijke theologie moest als het ware nog uitgevonden worden. Ook was er nog geen sprake van een strakke hiërarchie. Vroege bronnen spreken over drie 'ambten': apostelen, leraren, profeten. Dat konden zowel mannen zijn als vrouwen. Onderscheid naar sekse was in die vroegste tijd nog niet aan de orde. De leider van deze vroege *ekklesia* (in de oorspronkelijke Griekse betekenis van 'gemeenschap') was niet Petrus, maar Jacobus, een broer van Jezus. Hij was de praktische leider van de eerste gemeente in Jeruzalem en de spirituele leider van de gemeenten die in die tijd ontstonden (zowel joods-christelijke gemeenten als 'heidens'-christelijke gemeenten). In dat zeer oude Judese christendom van Jacobus en latere leiders vormden de leringen van Jezus de basis en waren voor de volgelingen een leidraad op de Weg. De vroegste christenen werden dan ook 'mensen van de Weg' genoemd. De weg die leidde naar het Koninkrijk. Zoals gezegd bestond er nog geen vaste leer. Alle kerkelijke dogma's stammen uit de tijd na Christus; het maagdelijkheidsdogma eind eerste eeuw, maar de dogma's aangaande triniteit, verzoening, erfzonde e.d. pas veel en veel later.

De Judese christenen onder de bezielende leiding van Jacobus, de 'broeder des heren', geloofden dat Jezus pas tot Christus werd bij de doop in de Jordaan. Latere bestrijders van dit vroegste christendom zouden schrijven dat 'ze de maagdelijkheid van Maria ontkenden'.

Verder zagen de Judese christenen Jezus niet als (een Zoon van) God, maar als een profeet die de ware bedoelingen van God kenbaar maakte.³⁸ De geestelijke kracht die in Jezus was ingedaald bij de doop in de Jordaan werd gezien als een universele kracht. Deze 'Christus-geest' vloeide na zijn dood over in de harten van hen die op Hem vertrouwden (geloofden)³⁹. Deze opvattingen zien we later terug bij de gnostici.

Tijdens de joodse opstand tegen de Romeinen (66-70 na Chr.) verlieten de pacifistisch ingestelde Judese christenen Jeruzalem en vestigden zich aan de overzijde van de Jordaan. Daar raakten ze uit het zicht van het centrum van het christendom dat zich na de joodse oorlog meer en meer naar Rome had verplaatst. Als men eind tweede eeuw weer in contact komt met de erfgenamen van de vroegste joodse gemeenten, worden hun oorspronkelijke opvattingen, samen met die van de gnostici, tot ketterij verklaard.

Het mysterie van het Koninkrijk

Jezus spreekt in zijn leringen veelvuldig over een 'Koninkrijk'. Deze term komt maar liefst ruim honderd keer voor in de bijbelse evangeliën. Dat geldt ook voor een andere bron van uitspraken, het *Evangelie van Thomas*. Daar verschijnt de term 'Koninkrijk' drieëntwintig maal, veelal in parabellen. Wat kan Jezus bedoeld hebben met het 'Koninkrijk'?

De kerkelijke theologie is het Koninkrijk waar Jezus over spreekt gaan opvatten als een verre toestand in de zoveelste hemel en in een ver verschiets, de eindtijd. Jezus is daar echter heel duidelijk over, voor wie oren heeft die hore. In het Evangelie van Thomas lezen we:

Zijn leerlingen zeiden tegen hem: Wanneer zal het Koninkrijk komen?

Jezus zei: Het komt niet door het te verwachten; zij zullen niet zeggen: Zie hier, of: Zie daar. Maar het Koninkrijk van de Vader is uitgespreid over de aarde en de mensen zien het niet.

En ook:

Zijn leerlingen zeiden tegen hem: Op welke dag zal de rust van de doden tot stand komen en op welke dag zal de nieuwe wereld komen?

Hij zei tegen hen: Wat jullie verwachten is gekomen maar jullie herkennen het niet.

Ook in het Evangelie van Lucas is voor de goede verstaander de zaak duidelijk. Jezus zegt daar:

Het koninkrijk van God komt niet zó dat je het kunt aanwijzen. Noch kan men zeggen 'Kijk hier is het!' of: 'Daar is het!' Want zie, het koninkrijk van God is temidden van jullie.

Bij Thomas houdt Jezus zijn leerlingen voor:

Als zij die jullie leiden zeggen: Zie, het Koninkrijk is in de hemel, dan zullen de vogelen des hemels jullie voor zijn. Als zij zeggen: Het is in zee, dan zullen de vissen jullie voor zijn.

Maar het Koninkrijk is binnenin jullie en buiten jullie. Als jullie jezelf kennen zullen jullie ook gekend worden...

Hier wordt het Koninkrijk direct gekoppeld aan het proces van zelfkennis. Het Koninkrijk is een zijnstoestand die de koestering van de eigen zaligheid te boven gaat. Het is in ons en buiten ons, dus universeel, lijkt Jezus hier te zeggen. Het is niet gebonden aan een persoon, ook niet aan die van Jezus. Het is het eigenlijke (geestelijke) leven.

De nieuwe wereld, het Koninkrijk, is er al, maar wordt nog niet herkend. Daarvoor lijkt, na een 'leerproces' een 'inwijding', een geestelijke doop nodig te zijn. Dat lezen we ook in het Geheime Evangelie van Marcus:

En na zes dagen gaf Jezus de jongeling een opdracht. En toen het avond geworden was, kwam de jonge man tot hem en hij bleef die nacht bij hem. Want Jezus onderwees hem het geheimenis van het koninkrijk Gods... .

De evangelist Lucas beschrijft een aangrijpende episode. Jezus wordt gekruisigd tussen twee criminelen:

Een van de gekruisigde misdadigers zei spottend tegen hem: 'Jij bent toch de messias? Red jezelf dan en ons erbij!' Maar de ander wees hem terecht met de woorden: 'Heb jij dan zelfs geen ontzag voor God nu je dezelfde straf ondergaat? Wij hebben onze straf verdiend en worden beloond naar onze daden. Maar die man heeft niets onwettigs gedaan.' En hij zei: 'Jezus, denk aan mij wanneer u in uw koninkrijk komt'. Jezus antwoordde: 'Ik verzeker je: heden ben je met mij in het paradijs.'

Deze laatste is tot inzicht gekomen, tot zelfkennis. Hij weet dat hij verkeerd gehandeld heeft en draagt daar bewust de gevolgen van. Hij is tot bewustzijn gekomen. En heeft daardoor het 'paradijs', het Koninkrijk betreden.

Het Koninkrijk is een bewustzijnstoestand in het hier en nu, leren we uit deze uitspraken. De leringen van Jezus zijn opwekkingen aan zijn hoorders om zich bewust te worden, zagen we in het vorige hoofdstuk. Die bewustwording leidt uiteindelijk naar Bewust-Zijn. Het Koninkrijk.

Hij zei tot hen: Het (Koninkrijk) gelijkt op een mosterdzaadje, het kleinste van alle zaden. Maar als het in bewerkte aarde valt brengt het een grote plant voort en wordt tot een schuilplaats voor de vogelen des hemels.

Jezus zei: Het koninkrijk van de Vader is gelijk een vrouw die een weinig zuurdesem nam, het verborg in wat deeg en er grote broden van bakte.

Jezus zei: Het gaat met het koninkrijk der hemelen als met een schat, in de akker verborgen. Toen iemand hem vond, verborg hij hem, en van blijdschap ging hij alles verkopen wat hij bezat en kocht die akker.

Jezus zei: Het Koninkrijk van de Vader is gelijk een man, een koopman die koopwaar bezat, en een parel vond. De koopman was verstandig. Hij verkocht de koopwaar en kocht die ene parel voor zichzelf.

Jezus zei: De mens is als een wijze visser, die zijn net uitwierp in de zee. Hij haalde het net uit de zee op, vol met kleine vissen. Tussen hen vond hij een grote mooie vis. De wijze visser wierp alle kleine vissen terug in zee en koos zonder moeite de grote vis.

Jezus zei: Kijk naar de vijgenboom en naar alle andere bomen; zodra je ze ziet uitlopen, weet je dat de zomer in aantocht is. Zo moet je ook, als je al deze dingen ziet, weten dat het Koninkrijk van God dichtbij is.

Jezus heeft het in deze gelijkenissen niet over een verre toestand. Maar over een rijpingscyclus. Het is nog voorjaar maar de zomer (van het Koninkrijk) staat op uitbarsten. De bewustzijnsstaat die door Jezus aangeduid wordt met Koninkrijk is die van totale realisatie van het mens-zijn. De uitkomst van het, wat de psycho-analyticus Jung later zou noemen, individuatie-proces. Het is ook het met elkaar verenigen van (schijnbare) tegenstellingen.

Jezus zag kleine kinderen die gezoogd werden. Hij zei tot zijn leerlingen: Deze kinderen, die gezoogd worden, lijken op hen, die het Koninkrijk binnengaan. Zij zeiden tot hem: Zullen wij dan, als wij kinderen zijn, het Koninkrijk binnengaan? Jezus zei tot hen: Als jullie de twee één maakt en als jullie het innerlijk maakt als het uiterlijk, en het uiterlijk als het innerlijk en het boven als het beneden, en als jullie het mannelijke en vrouwelijke tot één maakt, zodat het mannelijke niet mannelijk zal zijn en het vrouwelijke niet vrouwelijk... dan zullen jullie binnengaan in het Koninkrijk.

Weer als kind worden staat symbool voor de geestelijke wedergeboorte. Het oude leven wordt afgelegd (of: gekruisigd) en als nieuw geestelijk-bewust wezen (symbool: kind) staat men op. Dat is de toestand waarin het Koninkrijk zichtbaar kan worden.

(Jezus zei:) Als je niet herboren wordt, zal je het Koninkrijk der hemelen niet binnengaan.

De oudste traditie in het christendom zijn de uitspraken van Jezus. Uitspraken om de mens de weg te wijzen naar een vollediger mens-zijn. Naar Bewust-Zijn.

Goddelijk licht in de menselijke ziel⁴⁰

In de gnostiek gaat men er vanuit dat de mens een belichaming en bezieling is van een goddelijke lichtvonk, afkomstig uit de geestelijke wereld. Die 'geestelijke wereld' wordt gezien als de wereld van de 'ideeën'; gedachten en krachten die voortvloeien uit Geest. Het begrip 'Geest' zorgt nogal eens voor verwarring. In het Nederlands taalgebruik staat 'geest' voor denken, oftewel het 'werkzaam gedachte- en wilsleven van de mens'. In bepaalde stromingen wordt onder geest meer het 'hogere denkvermogen' verstaan, maar in de gnostiek is het begrip 'geest' overwegend gekoppeld aan de bron van alles. Soms wordt deze bron ook met 'God' aangeduid, maar meestal met termen als Onzichtbare, Autogenes (Zelfverwekte), Ene-die-is, Hij-die-is, (Onverwekte) Vader, Moeder-Vader, Eenheid, Onkenbare, Onbevatbare, etc.

Emanatie

Uit Geest vloeien eonen (eeuwigheden, superengelen) voort die samen een *pleroma* (letterlijk: volheid, maar ook wel Lichtwereld genoemd) vormen. Uit die Lichtwereld is het *pneuma* (geest/lichtvonk) afkomstig die het inwezen van de mens vormt. Deze onzichtbare lichtvonk wordt bekleed met zielekrachten en met een stoffelijk lichaam, geboetseerd uit de aarde: de heilige drie-eenheid van lichaam, ziel en geest.

In het *Geheime Boek van Johannes* legt Jezus aan Johannes uit:

‘De Eenheid is soeverein, daarboven heerst niets.

Hij is de ware God en Vader van het Al, de Onzichtbare, die boven het Al is,

Die in onvergankelijkheid verkeert en woont in het zuivere licht,

dat geen ogen kunnen aanschouwen.

Hij is de onzichtbare Geest.

Men mag Hem zich niet als een god of iets dergelijks voorstellen want Hij is grootser dan goden...

Wat kan ik je verder over Hem mededelen?...

Hij gaat het Al vooraf, want Hij is het hoofd van alle eonen...

Want Hij is het die alleen zichzelf ziet in zijn licht, dat Hem omringt, dat de bron is van het levenswater...

Hij is het die zijn verlangen neerlegt in zijn lichtwater dat de bron is van het pure lichtwater dat Hem omringt. En zijn gedachte verzelfstandigde zich en zij werd manifest, en zij verscheen voor Hem in de glans van zijn licht.’

Het weerspiegelde verlangen, de scheppingsdrang vindt vorm in Barbelo, het vrouwelijke deel van de Vader.

‘Zij is de Eerste Gedachte van het Al... Haar volmaakte kracht is het evenbeeld van de onzichtbare, maagdelijke Geest die volmaakt is. Die eerste kracht, de glorie van Barbelo, de volmaakte heerlijkheid van de eonen, de glorie van de openbaring, de verheerlijking van de maagdelijke Geest...

Hij (de Vader) keek naar Barbelo in het zuivere licht dat de onzichtbare Geest omgeeft, en Hij maakte haar zwanger van zijn vonk, en zij baarde een lichtvonk die geleek op het gelukzalig licht, maar in grootheid daaraan ongelijk was. Dit is de Eniggeborene van de Vader-Moeder...’

Die Eniggeborene is in deze christelijke tekst de preëxistente Christus. In de Hermetische geschriften heet deze kracht de *Logos*. De hemelse Christus, die de Waarheid in zich draagt, omringt zich met hemelse machten die op zijn verzoek door de Vader-Moeder worden geschapen, zoals Bewustzijn, Wil, Gedachte, Leven, Begrip, Genade, Waarneming, Verstand, Schoonheid, Intelligentie, Herinnering, Liefde, Volmaaktheid, Vrede en Sophia (Wijsheid).

De duistere ondergoden

Deze Sophia begaat nu, volgens de meeste gnostische scheppingsmythen, een misstap. De ‘vindingrijke Sophia’ bracht in een overpeinzing over de onzichtbare Geest een gedachte(vorm) voort, zonder de instemming van de Geest en het mannelijke deel in haar.

'Vanwege de onweerstaanbare kracht in haar bleef haar gedachte niet zonder gevolg, en er ontstond uit haar een product dat onvolmaakt was en niet leek op haar (eigen) verschijning'. Dat product is de demiurg Jaldabaoth, de scheppergod, god van de duisternis. Jezus legt dan aan Johannes verder uit:

'Hij (Jaldabaoth) onttrok een enorme kracht aan zijn moeder, en hij ging bij haar weg en verliet de regionen waar hij geboren was. Hij legde de hand op andere eonen en schiep voor zichzelf (nieuwe) eonen, brandend in een laaiend vuur, die tot op heden nog bestaan. En hij verlustigde zich in de arrogantie die in hem is en bracht voor zichzelf machten voort..'

Hij stelde zeven koningen aan, één voor elk hemelfirmament, tot aan de zevende hemel, en vijf (koningen) voor de diepte van de afgrond, opdat zij (daarover) zouden heersen. En hij deelde zijn vuur met hen, maar hij zond hun niets van de lichtkracht die hij zijn moeder ontnomen had, want hij is onwetende duisternis.'

De demiurg weet dus niets van het licht buiten hem en ook niet van het deel dat hij in zich draagt. Want het duister vermengde zich wel met het licht, maar verduisterde het tevens, 'en het werd noch licht, noch duisternis, maar schemer'.

Samen met zijn wederhelft brengt de demiurg zonen en dochteren voort, kinderen van het schemerige duister. Aan hen toont 'de heilige en volmaakte Moeder-Vader' het beeld van de Onzichtbare, de Eerste Mens. 'Want in menselijke vorm openbaarde Hij zijn evenbeeld'.

'En toen alle machten (de zonen en dochteren) en de Hoofdarchont (de demiurg, Jaldabaoth) keken, zagen zij dat het hele ondergebied verlicht was en bij dat licht zagen zij in het water de gestalte van Zijn beeltenis. En hij zei tot de machten die met hem waren:

"Kom laat ons een mens maken naar die beeltenis van God en naar onze gelijkenis, opdat dit beeld voor ons een licht mag zijn."

En ze schiepen dat met verenigde inspanningen overeenkomstig de kenmerken die gegeven waren. En elk van de machten verschaftte een eigenschap naar wat hij in zijn (eigen) zielskracht als vorm van de beeltenis had gezien. Hij (Jaldabaoth) schiep (vervolgens) een wezen naar de gelijkenis van de eerste volmaakte Mens. En zij zeiden: "Laten we hem Adam noemen, opdat zijn naam een lichtkracht voor ons moge zijn." En toen begonnen de machten (te scheppen).

*De eerste, goedheid, maakte een bezieling van beenderen;
de tweede, voorzienigheid, maakte een bezieling van spieren;
de derde, goddelijkheid, maakte een bezieling van vlees;
de vierde, heerschappij, maakte een bezieling van merg;
de vijfde, koninkrijk, maakte een bezieling van bloed;
de zesde, ijver, maakte een bezieling van huid;
de zevende, begrip, maakte een bezieling van haar.'*

In de uitgebreide tekst van het *Geheime Boek van Johannes* werken driehonderdvijfenzestig engelen aan de mens; ze scheppen driehonderdvijfenzestig onderdelen, zoals hoofd, ogen, oren, haren, vingers, tenen, enzovoorts. Opvallend is de androgynie: 'de (engel) Bedoek schiep rechts de baarmoeder (en) Arabei links de penis, Eilo de testikels (en) Sorma de vagina'.

'En alle engelen en demonen werkten totdat ze het psychische lichaam in orde hadden gebracht. Maar hun maaksel bleef lange tijd volkomen passief en bewegingloos'.

Het geestloze lichaam

De mens heeft wel een lichaam (dat door de engelen uit de aarde is genomen) en ook zielekrachten die de archonten (de duisterniskrachten) daar ingelegd hadden, maar geen Geest, de kern die leven doet en leven is. Vanuit het *pleroma* worden dan lichten naar de demiurg gezonden:

'Ze (de hemelse lichten) maakten hem (de demiurg) wijs dat zij de kracht van de moeder tevoorschijn zouden brengen. En ze zeiden tegen Jaldabaoth:

"Blaas iets van je geest in zijn gezicht en zijn lichaam zal opstaan."

En hij blies de geest, die de kracht van zijn moeder is, in zijn gezicht. Maar hij wist dit niet, want hij leeft in onwetendheid.

En de kracht van de moeder ging uit Jaldabaoth het psychische lichaam in, dat ze gemaakt hadden naar de gelijkenis van Hem die vanaf den beginne bestaat. Het lichaam bewoog, won aan kracht en straalde van licht.

En op dat moment werden de andere krachten jaloers, omdat hij dankzij hen allen tot bestaan gekomen was en zij hun krachten aan de mens gegeven hadden, en zijn intelligentie groter was dan die van degenen die hem gemaakt hadden en groter dan die van de Hoofdarchont.

En toen ze ontdekten dat hij (de mens) licht droeg en dat hij beter kon denken dan zij, en dat hij zonder slechtheid was, grepen ze hem en wierpen hem in de laagste regionen van alle materie.'

Het levenslicht wordt de mens dus toebedeeld door een onwetende demiurg. Het licht dat hij via zijn moeder, Sophia, in hem had, is nu in de mens terechtgekomen. De mens bezit dus iets uiterst waardevols, iets dat de ondergoden van de schemerwereld niet (meer) in zich hebben. Het is derhalve voor hen zaak om de mens gevangen te houden in hun duistere macht. De mens mag geen *gnosis* (kennis) krijgen van goed en kwaad. Want als de mens zich bewust wordt van zijn innerlijke licht, van de Godsvonk in hemzelf, dan overstijgt hij hiermee zijn scheppers. Kennis van het innerlijke licht leidt tot verlossing.

De Verlosser

In de christelijke gnostiek fungeert Christus als de innerlijke Verlosser. Hij maakt de mens zich bewust van wie hij wezenlijk is. En een verlost mens snelt na de aardse lichamelijke dood langs de wachters van de hemelsferen naar het Licht van het *pleroma*, het 'huis van de Vader-Moeder'. Dat proberen de duistere goden tot elke prijs te verhinderen. Zij zetten de mens aan tot slechte daden, zodat hij veroordeeld kan worden en weer wedergeboren wordt in de materie, om vervolgens opnieuw te zondigen, enzovoorts, enzovoorts.

Het onzegbare kan alleen uitgedrukt worden in oerbeelden, in mythen. Fysiek is de ziel niet aantoonbaar, laat staan Geest. Het aardige van mythen is echter dat ze wel in grote lijnen hetzelfde vertellen, maar telkens in andere 'kleuren'. In de Nag Hammadi-geschriften is er

een aantal verhalen die de schepping van mens en universum uitbeelden. We citeerden hiervoor uit het *Geheime Boek van Johannes*, een sleuteltekst die we maar liefst driemaal in de Nag Hammadi-vondst (en ook nog een keer in de *Berlijnse Codex*) aantreffen. Een andere uitgebreide scheppingsstory is de *Oorsprong van de Wereld*. In deze tekst wordt de lichtvonk in de mens gebracht door het samengaan van de Levens-Eva (een uitvloeisel van Sophia) en de stoffelijke Adam. Ook hier zijn de krachten van de duisterniswereld woedend. Ze verkrachten het evenbeeld van de Levens-Eva, te weten Eva, de fysieke partner van Adam. In zijn stoffelijke vorm (in zijn sterfelijkheid) is de mens ook hier een product van de machten van de chaos. Maar zijn wezenskern, het *pneuma*, is onsterfelijk. De *gnosis* voert tot kennis van het *pneuma* en dus tot verlossing.

In de *Wijsheid van Jezus Christus*, ook een tekst uit de Nag Hammadi-geschriften (met eveneens een doublure in de *Berlijnse Codex*), onderwijst Jezus Mariamme (Maria Magdalena) en enkele andere leerlingen:

'Vanuit de eonen boven de emanaties van licht kwam, zoals ik al gezegd heb, een lichtvonk; en de geest kwam omlaag naar de lagere regionen van de almachtige van de chaos, opdat de vonk zich zou manifesteren in hun aardse vormen. Want het is een oordeel over hem, de Eerste Verwekker, die Jaldabaoth wordt genoemd. Die vonk manifesteerde zich door de adem als een levende ziel in hun aardse vormen. Ze kwijnde echter weg en sluimerde in de onwetendheid van de ziel... Daarom ben ik dus hier gekomen, opdat zij (de mensen) zich mogen verenigen met de Geest en door die adem de twee weer tot één mogen maken, zoals vanaf het begin...'

Christus beschrijft het doel van zijn komst naar de mens op aarde: de mens tot *gnosis* te brengen van wie hij in wezen is. Want 'wie zichzelf kent, kent het Al', leerden de gnostische hermetici. De bijbelse uitspraak 'Wie mij kent, kent de Vader' wordt derhalve in de gnostiek uitgebreid met: Wie mij kent, kent zichzelf. En wie zichzelf kent, kent de Vader.

Jezus besluit dan ook in de *Wijsheid van Jezus Christus* zijn leringen als volgt:

'Ieder nu die de Vader in zuivere gnosis kent zal opgaan tot de Vader en rusten in de Onverwekte Vader. Maar ieder die hem gebrekkig kent zal in het gebrek blijven en in de stilstand... Laat nu ieder die de Onsterfelijke Geest van licht kent, in stilte, door weerspiegeling en in overeenstemming met de waarheid, mij tekenen brengen van de Onzichtbare Ene; en hij zal een licht worden in de Geest van stilte.'

Alle citaten zijn uit Jacob Slavenburg en Willem Glaudemans, *De Nag Hammadi-geschriften*, Deventer 2007 (4^e druk).

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b Auteurswet 1912 juncto het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351 zoals gewijzigd bij Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

Noten

-
- ¹ Gedeelte uit J. Slavenburg, *Een sleutel tot gnosis*, Deventer 2006 (3^e druk).
- ² Dit verhaal vertelde de boer naar aanleiding van een televisie-uitzending over de gnosis. Het is afgedrukt in T. Churton, *Geschiedenis van de Gnosis. De kennis van het hart*, Utrecht 1989, p.8.
- ³ Lange tijd heeft men gedacht dat het bij de gnostici om betrekkelijk kleine groeperingen ging. Steeds meer blijkt echter dat deze groep minstens zo groot, en waarschijnlijk zelfs vele malen groter was dan de latere orthodoxe 'overwinnaars'. Reeds in 1951 schreef de Nederlandse hoogleraar Gilles Quispel een boek met als titel *Gnosis als Weltreligion*. De vele spectaculaire vondsten na die tijd tot en met de zeer recente opgravingen bij de oase van Dakleh in Egypte stellen hem steeds meer in het gelijk.
4. G.E. Lessing, *Fragmente eines Ungenannten*.
5. De strijd die dit opleverde is de kerkgeschiedenis ingegaan onder de weinig poëtische titel *Fragmentenstreit*. Zie de bloemrijke beschrijving over de 'Anonymus uit Wolfenbüttel': Günther Speicher, *Maar doden kunnen zij hem niet. Op zoek naar de historische Jezus*, Baarn z.j., 17-29.
6. David Friedrich Strauss, *Das Leben Jesu; kritisch bearbeitet*, (2 dln.), Tübingen 1835/1836.
7. H.J. Holtzmann, *Die synoptische Evangelien*, Leipzig 1863.
8. Zie o.a. zijn (F.C. Baur) *Kritische Untersuchungen über die kanonischen Evangelien*, Tübingen 1847.
9. Zie voor het spannende relaas rond deze ontdekking het eerste hoofdstuk in *Valsheid in geschrifte*, 13-25.
10. In de *Codex Vaticanus* ontbreekt het laatste deel van het Nieuwe Testament dat op de een of andere manier verloren moet zijn geraakt. De *Codex Sinaiticus* is 'compleet' met buiten de canonieke geschriften ook de (apocriefe) *Brief van Barnabas* en een groot gedeelte van de *Pastor van Hermas*, een apocalyptisch werk uit de tweede eeuw.
11. Al in 1906 verscheen Schweitzers studie *Von Reimarus zu Wrede*, in 1913 bewerkt en uitgebreid tot *Geschichte der Leben-Jesu-Forschung*. De editie die ik gebruik is die in de Siebenstern Taschenbuch-uitgave: Albert Schweitzer, *Geschichte der Leben-Jesu-Forschung* (2 banden), München/Hamburg 1966⁷.
12. B.H. Streeter, *The four Gospels: A Study of Origins*, Oxford 1924.
13. De zestien voordrachten uit de jaren 1899/1900 verschenen al snel in druk, Adolf Harnack, *Das Wesen des Christentums* (Leipzig 1900), en werden een regelrechte bestseller. De uitgave die ik in mijn bezit heb (uit 1913, nog in gotische letters afgedrukt) behelst de 61.000e tot 65.000e oplage.
14. Rudolf Bultmann, *Jesus*. Zoals gezegd kwam het boek in 1926 (in Tübingen) uit. Ik gebruik de Siebenstern-Taschenbuch-uitgave uit 1964.
15. Onder preëxistentie zou men een goddelijke entiteit die al voor het aardse leven bestaat en bij de geboorte manifest wordt kunnen verstaan.
16. R. Bultmann, *Geschichte der synoptischen Tradition*, Göttingen 1970⁸ (oorspronkelijke uitgave in 1921). Eerder was Adolf Harnack hiermee al aan het werk geweest (*Sprüche und Reden Jesu. Die zweite Quelle des Matthäus und Lukas*, Leipzig 1907).
17. Rudolf Bultmann, *Jesus*, 10.
18. Rudolf Bultmann, *Das Urchristentum im Rahmen der antiken Religionen*, oorspronkelijke uitgave Zürich 1943, ik gebruik de pocketuitgave in Rowohlt's Deutsche Enzyklopädie, München 1962, 187.
19. Zie bijvoorbeeld zijn eerder genoemde *Das Urchristentum im Rahmen der antiken Religionen*.
20. 'Within North America, the dominant voices are no longer German' schrijft Marcus J. Borg in 'Reflections on a Discipline: A North American Perspective', Bruce Chilton en Graig A. Evans, *Studying the Historical Jesus. Evaluations of the State of Current Research*, Leiden 1994, 9-33, 29.
21. De Duitse Amerikaan Helmut Koestler, ooit leerling van Bultmann, stelt in zijn baanbrekende werk *Ancient Christian Gospels. Their History and Development*, Londen 1990: 'The publication of the *Gospel of Thomas*' in the year 1959 marks the beginning of a change in the study of early Christian gospel literature, resulting in a shift in focus for the investigation of the apocryphal gospels' (xxix, xxx, gecombineerd in de flaptekst).
22. E.P. Sanders, *Jesus and Judaism*, Philadelphia 1985.
23. Burton Mack, *A Myth of Innocence: Mark and Christian Origins*, Philadelphia 1988, 125.
24. Het aanvankelijk in het Duits geschreven artikel werd in het Engels uitgegeven onder de titel 'Logion Sophon': On the Gattung of Q', in James M. Robinson en Helmut Koester (red.), *Trajectories through Early Christianity*, Philadelphia 1971, 71-113.

-
25. De laatste decennia waren zeer vruchtbaar wat het Q-onderzoek betreft. Standaardwerken in deze zijn J.S.Kloppenborg, *The formation of Q*, Philadelphia 1987 en J.S.Kloppenborg, *Q Parallels: Synopsis, Critical Notes, and Concordance*, Sonoma 1988. Zie ook R.A.Piper, *Wisdom in the Q-Tradition: The Aphoristic Teaching of Jesus*, Cambridge 1989 en R.Schultz, *Q. Die Spruchquelle der Evangelisten*, Zürich 1972. De huidige stand van onderzoek wordt voortreffelijk weergegeven door Ronald A.Piper in 'In Quest of Q: The Direction of Q Studies' in de bundel R.A.Piper (ed.), *The Gospel behind the Gospels. Current Studies on Q*, Leiden/New York/Keulen 1995, 1-19. Uit dezelfde bundel zijn o.a. zeer interessant de bijdragen van John S.Kloppenborg, 'Jesus and the Parables of Jesus in Q' (275-321) en Bradley H.McLean, 'On the Gospel of Thomas and Q' (321-347).
26. Zie voor deze literatuur de vorige noot.
27. J.D.Crossan, *The Historical Jesus. The Life of a Mediterranean Jewish Peasant*, New York 1992; *A Revolutionary Bibliography Jezus*, Nederlandse vertaling: *Een revolutionaire biografie*, Amsterdam 1994.
28. Crossan, *The Historical Jesus*, 282.
29. Zie *Revolutionaire biografie*, 76-99.
30. M.Borg, *Jezus: gezocht en onderzocht*, 127.
31. *Elsevier* 54e jg, 51, Kerst 1998, 'Jezus en de Bijbeldetectives', 102-107.
32. De kleuren in het boek *The Five Gospels* zijn overigens enigszins afwijkend: rood, lila (voor roze), grijsgroen (voor grijs) en zwart.
33. *Five Gospels*, 36-37.
34. Robert W.Funk, Roy W.Hoover en The Jesus Seminar, *The Five Gospels. The Search for the Authentic Words of Jesus*. De eerste uitgave vond plaats in 1993 door Polebridge Press. De editie welke ik gebruik is die uit 1997 van HarperSan Francisco, New York.
35. Gebern S.Oegema geeft in *De messiaanse verwachtingen ten tijde van Jezus. Een inleiding in de messiaanse verwachtingen en bewegingen gedurende de hellenistisch-romeinse tijd*, Baarn 1991, de volgende omschrijving voor het begrip messias: 'Een messias is een priesterlijke, koninklijke of anders omschreven figuur, die een bevrijdende rol in de eindtijd zal spelen' (183). C.J.den Heyer stelt in *De messiaanse weg* duidelijk dat uit de vier evangeliën af te leiden is dat Jezus *zichzelf* nooit de messias heeft genoemd (412).
36. Er was in het seminar geen plaats voor een eschatologische Jezus-opvatting.
- ³⁷. *Het verguisde Christendom* komt najaar 2016 uit bij Walburg Pers Zutphen.
- ³⁸. Zoon van God alleen in overdrachtelijke zin.
- ³⁹. Het gebruikte Griekse woord *Pistis* betekent zowel geloven als vertrouwen.
- ⁴⁰. Dit hoofdstuk is eerder als artikel verschenen in *BRES* 276 (2012).

JEZUS (ca. 5 v.Chr. - 30 na Chr.)

overlevering

mondeling: **LOGIA** (uitspraken)

schriftelijk:

- ± 45 I. joods-christelijk 'oerevangelie' (**oer-Mattheus?**) (in Aramees/Hebreeuws)
- II. joods-christelijke evangeliën: **Ev.der Hebreëën** en wellicht andere
- III. oudste laag **Thomas-evangelie**
- ± 50 IV. **Q** (medebron voor Ev.Mattheus en Lucas)

verhalen over Jezus' leven:

ruim vóór 70: **A. Cross-gospel**

mede-bron voor: **V. Proto-evangelie van Marcus** (met wrsch. **Geheim Evangelie Marcus**)

en: **VI. Evangelie van Petrus**

kort voor 70: **B. Doop en prediking**

mede-bron voor: Evangeliën van Mattheüs, Lucas en Johannes (zie onder)

na 70: **C. Geboorte en jeugd**

mede-bron voor: **VII. Proto-evangelie van Jacobus** (Geboorte van Maria)

(bron: volgelingen etc. van Jezus)

en: **VIII. Thomas-vertellingen over jeugd Jezus**

Evangelie volgens Marcus (± 71) **Evangelie volgens Mattheüs** (± 85)

Evangelie volgens Lucas (± 85)

Johannes-evangelie (± 90)

gaat grotendeels terug op V
en gedeeltelijk op B

gaat wrsch. gedeeltelijk terug op I
en grotendeels op V, B, C. en IV

gaat terug op IV, V, B en C

lijkt van andere evangeliën
onafhankelijke traditie B en C

Testimonium Flavianum (twee verwijzingen)

Verder naar alle waarschijnlijkheid eveneens uit de 1^e eeuw:

Gesprek met de Verlosser (Nag Hammadi-geschriften)

Oudste gedeelten uit het **Evangelie van Filippus** (Nag Hammadi-geschriften)

Gedeelte uit de **Handelingen van Johannes** (apocrief)

archeologisch:

hoogstwaarschijnlijk: **Het graf van Jezus** in Talpiot (Jeruzalem), blootgelegd in 1980 met daarin ossuaria van: **Jezus, zoon van Jozef; Judas, zoon van Jezus, Maria, Joses** (schrijfwijze als broer Jozef in ev.Marcus), **Mattheus, Mariamme e Mara** (Maria Magdalena en vermoedelijk Martha) en waarschijnlijk **Jacobus, zoon van Jozef, broer van Jezus.**

Maria Magdalena en haar evangelie

Woord vooraf

In 1995, net voor het uitkomen van het tweede en laatste deel van de Nederlandse vertaling van de *Nag Hammadi-geschriften*, stelde ik voor de toenmalige Ankh Hermes-reeks 'Kleine Klassiekers' *Het Evangelie van Maria Magdalena* samen. Buiten de tekst van dit boeiende evangelie verzorgde ik een inleiding en een toelichting. Een aantal drukken volgde. Omdat dit boekje al geruime tijd is uitverkocht heb ik het hier opgenomen in het studiepakket bij de video over Maria Magdalena.

Bijbelse bronnen

Hoe vreemd het ook moge klinken: Maria Magdalena komt in het Nieuwe Testament van onze bijbel nauwelijks voor. In het *Evangelie volgens Mattheus* verschijnt ze pas aan het letterlijke einde, na Jezus dood. De evangelist vermeldt dat veel vrouwen, die Jezus uit Galilea hadden gevolgd en hem hadden onderhouden, op enige afstand van het kruis stonden. Onder hen Maria van Magdala. De laatste gaat, samen met 'de andere Maria', na de sabbat naar het graf van Jezus.

De evangelist Marcus wijkt niet veel af van de lezing bij Mattheus. Opvallend is echter dat er aan het oorspronkelijke *Evangelie volgens Marcus* later nog een stuk werd 'aangeschreven'. In hoofdstuk 16, vers 9 vertelt deze onbekende evangelist dat de opgestane Jezus verschijnt aan Maria uit Magdala 'bij wie hij zeven demonen uitgedreven had'.

Bij de evangelist Lucas is Maria Magdalena ook een van de vrouwen die van een engel hoort dat Jezus is opgestaan. Ze geeft deze boodschap door aan de elf apostelen en 'alle anderen'. Maar Lucas maakt ook melding van Maria tijdens het leven van Jezus. In hoofdstuk 8 lezen we:

In de tijd die daarop volgde trok hij door steden en dorpen om de goede boodschap van het koninkrijk van God te verkondigen. De twaalf vergezelden hem en ook enkele vrouwen, die van boze geesten en ziekten genezen waren - Maria van Magdala, uit wie zeven demonen waren weggegaan, Johanna... en Susanna - en nog vele andere vrouwen, die hem uit eigen middelen onderhielden.

De evangelist Johannes vermeldt ook de Magdaleense als toeschouster bij de kruisiging van Jezus. Als ze later naar het graf gaat ontmoet ze de opgestane Jezus die ze eerst niet herkent. Daarna brengt ze de boodschap van Jezus' opstanding aan de leerlingen.

In het Nieuwe Testament dus niets over Maria Magdalena als een zalvende zondares of over de Magdaleense als de vrouw die het goede deel gekozen heeft. Twee aspecten die onlosmakelijk met Maria verbonden lijken te zijn. Het verhaal over een zalvende zondares vinden we bij de evangelist Lucas. Jezus is uitgenodigd op een etentje bij een Farizeeër. Terwijl hij aanligt komt er een zondige vrouw binnen. De vrouw wast Jezus' voeten met haar tranen en droogt ze met haar haren. Een siddering doortrekt het etende gezelschap. De gastheer Simon is verontwaardigd. Maar Jezus wijst hem er fijntjes op dat hij hem niet

gekust heeft, geen water voor zijn voeten aangeboden en geen olie voor het hoofd. De naamloze zondares kuste zijn voeten onophoudelijk en balsemde ze met zalf. En hij vervolgt: 'Daarom zeg ik u dat haar vele zonden vergeven zijn, want ze bezit een grote liefde. Maar wie weinig wordt vergeven, bezit weinig liefde'.

Dit verhaal van Lucas zegt iets over Jezus, niets over Maria Magdalena. Want de vrouw over wie het gaat wordt niet bij naam genoemd.

In het *Evangelie volgens Mattheus* is Jezus in Bethanië te gast bij Simon de melaatse als er een vrouw binnenkomt die een flesje kostbare balsem over zijn hoofd uitgiet. De leerlingen zijn verontwaardigd over die verspilling. Er is hier geen sprake van een zondares en ook een naam wordt niet genoemd. Eenzelfde verhaal is te vinden bij de evangelist Marcus.

Ook in het twaalfde hoofdstuk van het *Evangelie volgens Johannes* vinden we dit verhaal. Hier heeft de vrouw echter een naam. Ze heet Maria. En de gebeurtenis speelt zich af in het huis van Martha. Lazarus was een van diegenen die mede aan tafel zat.

Een hoofdstuk daarvoor heeft de evangelist een verhaal verteld over de opwekking van Lazarus uit de dood. Hij loopt daar vooruit op wat hij verderop zegt over de zalving:

Er was iemand ziek, een zekere Lazarus van Bethanië, het dorp van Maria en haar zuster, Martha. Maria is de vrouw die de Heer met balsem zalfde en zijn voeten met haar haren afdroogde; de zieke Lazarus was haar broer.

De zalvende vrouw uit het *Evangelie volgens Johannes* kennen we nu dus bij naam. Maria van Bethanië, zus van Martha, zus van Lazarus. Maar bij *Johannes* is deze Maria geen zondares. Ook het tijdstip van de gebeurtenis is een totaal ander dan bij *Lucas*. Het lijken twee los van elkaar staande evenementen.

De naam Martha vinden we ook terug in het *Evangelie volgens Lucas*. Jezus gaat bij haar op bezoek. Haar zuster, Maria, is ook aanwezig. Ze zit aan de voeten van Jezus en zuigt zijn woorden in haar op. Martha, die zich uit de naad rent, is ontstemd. Jezus spreekt haar toe:

Martha, Martha, je maakt je bezorgd en druk over van alles, maar slechts één ding is nodig. Maria heeft het beste deel gekozen en dat zal haar niet worden ontnomen.

Resumerende komen we tot het volgende:

- Vanuit bijbelse bronnen is aan te nemen dat Maria van Magdala (Magdalena):
- getuige was van de kruisdood van Jezus;
- (als eerste) de opgestane Jezus ontmoette;
- een vrouw was uit wie zeven demonen waren weggegaan.

Vanuit bijbelse bronnen is eveneens aan te nemen dat er ook een Maria was:

- die in Bethanië woonde;
- die de zus was van Martha en Lazarus;
- die Jezus voeten zalfde.

Verder wordt er in de evangeliën gewag gemaakt van een vrouw zonder naam:

- die Jezus' voeten wast met haar tranen en afdroogt met haar haren, volgens *Lucas* een zondares;
- die volgens *Mattheus* en *Marcus* Jezus' hoofd zalft met kostbare balsem.

Het hoeft daarbij niet om dezelfde vrouw te gaan.

De latere kerk heeft van al deze verschillende vrouwen een en dezelfde gemaakt: Maria Magdalena. De vrouw bij wie Jezus zeven demonen had uitgedreven. De zalvende zondares. De hoer wiens zonden door Jezus vergeven waren. De vrouw ook die voor het goede deel gekozen had. En bovenal de vrouw die de opgestane Jezus had ontmoet en dat goede nieuws aan de (andere) apostelen bracht. In de latere traditie is ze (onder andere door Hippolytus van Rome) daarom ook wel de *apostola apostolorum*, de apostel der apostelen, genoemd. Vooral in de miniatuurkunst zijn er verschillende afbeeldingen te zien waarin Maria Magdalena de andere apostelen onderwijst. Dat onderwijzen vinden we echter niet terug in de bijbel. Sterker nog, in de canon van het Nieuwe Testament werd een brief uit de tweede eeuw na Christus, die valselijk op naam van Paulus gesteld was, opgenomen. Nogal schokkend is het daarin te lezen:

Vrouwen moeten in alle rust luisteren naar het onderricht en hun plaats weten. Ik sta hun niet toe zelf onderricht te geven of mannen de les te lezen...

Legenden

In de dertiende eeuw circuleerde er een hoogst opmerkelijk boek. Het prikkelde in sterke mate de verbeeldingskracht van de mens in de bloeitijd van de Middeleeuwen en ook nog zeer lang daarna. Vele beroemde kunstuitingen vinden hun wortels in dit omvangrijke boekwerk.

De schrijver van het boek was een dominicaans priester, een zekere Jacobus de Voragine en zijn boek werd de *Legenda Aurea* genoemd, de Gouden Legende.

Uit allerhande materiaal variërende van de bijbelse evangeliën tot aan volksverhalen, uit apocriefe geschriften en overleveringen van kerkvaders, componeerde deze dominicaan kleurrijke heiligen-verhalen.

Veel meer nog dan de bijbel zelf, die in die tijd slechts door zeer weinigen gelezen kon worden, hebben deze legenden een verstrekkende invloed gehad op het religieus besef van de gelovige middeleeuwse mens.

Zo is het historische beeld van Maria Magdalena daarna nog lange tijd bepaald door deze Gouden Legende.

In de *Legenda Aurea* lezen we dat Maria uit een koninklijk geslacht stamde, dat onder meer de burcht Magdala bij het Meer van Tiberias, het dorp Bethanië en een groot deel van de stad Jeruzalem bezat. Anders echter dan haar serieuzer broer en zus, Lazarus en Martha, zou Maria zich overgegeven hebben aan de vleselijke wellust en werd daarom 'de zondares' genoemd.

Dat veranderde op de dag dat ze berouwvol voor Jezus neerknielde toen deze het maal gebruikte bij Simon de Farizeeër. Maria overgoot de voeten van Jezus met tranen en droogde ze daarna met haar haren af. Tenslotte zalfde zij ze met zeer kostbare olie.

Daarna dreef Jezus zeven boze geesten bij haar uit.

Zo ontstond er, zo lezen we in de *Legenda Aurea*, een zeer speciale band tussen Jezus en Maria. Maria werd 'zijn zonderlinge vriendin', gastvrouw en huishoudster. Jezus sprong voor

haar op de bres tegenover de Farizeeën die haar onrein noemden, tegenover haar bemoeizuchtige zuster Martha die haar luiheid aanrekende en tegenover Judas die haar verkwisting verweet.

Na de dood van Jezus zou Maria met haar broer en zus, Lazarus en Martha, samen met hun dienstbode Martilla en nog een aantal andere christenen door de joden op een stuurloos schip zijn gezet. Door Gods hulp zouden ze behouden aangekomen zijn in het Franse Marseille. En aldaar, in het Provençaalse land, zou Maria het Evangelie het evangelie gepredikt en wonderen verricht hebben.

Na enkele jaren arbeid zou ze zich op een onherbergzame plaats teruggetrokken hebben waar ze door engelen gevoed en gelaafd werd. Na dertig jaar kluizenaarschap zou ze definitief in de hemel opgenomen zijn.

Latere legenden knoopten hierbij aan en verhaalden dat zich aan boord van het stuurloze schip ook Jozef van Arimatea bevond, in het bezit van de kelk waarin Jezus bloed tijdens de kruisiging zou zijn opgevangen. Dit gegeven vormde mede de basis tot de vele graallegenden.

Volgens Jacobus de Voragine deden er ook verhalen de rondte dat Maria Magdalena de bruid van de evangelist Johannes was. Uiteraard wel voordat Jezus de apostel tot zich riep en hem onderwezen had dat de geestelijke liefde de lichamelijke verre oversteeg. Deze verhalen waren echter, volgens de dominicaan, verzinsels.

Bij nadere beschouwing lijkt het grootste deel van de legendevorming gebaseerd te zijn op een samenvoeging van verhalen in de bijbelse evangeliën. Er was al eerder, zoals we zagen, een traditie ontstaan met Maria Magdalena als zondares. En vrouwelijke zonden waren in de ogen van geestelijken in de eerste plaats seksuele zonden. Vooral in de Middeleeuwen werd de vrouw als vuige verleidster gezien, de wortel van het kwaad.

Opvallend is echter het verhaal over de landing in Zuid-Frankrijk. Nog steeds herdenken in de maand mei duizenden zigeuners in Saintes-Maries-de-la-Mer in de Camarque het aan land gaan van de twee Maria's met hun zwarte dienstmaagd, patrones van de zigeuners. Aan de 'Franse' Maria Magdalena hebben de schrijvers van het populaire boek *The Holy Blood and the Holy Grail* zelfs de afkomst van het vroege Franse koningshuis toegewezen.

Nieuwe bronnen

In de afgelopen decennia werd een aantal zeer belangrijke vondsten gedaan. De meest belangrijke voor de joods-christelijke cultuur zijn ongetwijfeld de Dode Zee-rollen en de vondst bij Nag Hammadi in Egypte in 1945. De Dode Zee-rollen die in 1947 en de jaren daarna bij Qumran werden gevonden bieden ons geen informatie over Maria Magdalena. Heel anders is dat met de vondst bij Nag Hammadi. In de kruik met een vijftigtal geschriften uit de eerste eeuwen van onze jaartelling bevonden zich enkele zeer oude christelijke teksten waarin de plaats van de Magdaleense duidelijk wordt verwoord. Ze bevestigen het beeld dat oprijst uit een al wat langer bekend manuscript uit de derde eeuw na Christus, de *Pistis Sophia*. In dit in de negentiende eeuw ontdekte geschrift fungeert Maria van Magdala

als 'tolk' voor de overige apostelen die niet altijd direct de leringen van Jezus lijken te begrijpen. Jezus moedigt haar aan te spreken:

'Maria, jij begenadigde, die ik in alle hemelse mysteriën heb inwijd, spreek openlijk, want jouw bewustzijn is meer dan dat van al je broeders gericht op het koninkrijk der hemelen.'

Als Maria dan uitleg aan de anderen geeft prijst Jezus haar uitbundig:

Toen Jezus Maria Magdalena deze woorden hoorde spreken zei hij: 'Jij bent gelukkig en vervuld, de gelukkige omvattende volheid, die door alle geslachten zalig zal worden geprezen...'

Toen nu Maria uitgesproken was zei hij: 'Goed gesproken Maria. Jij bent begenadigd boven alle vrouwen op aarde omdat jij de volheid der volheid en de voleinding der voleinding zult zijn.'

Maar Maria ondervindt ook tegenstand. Hoewel haar 'bewustzijn telkens in staat is om de juiste interpretaties te geven', aarzelt ze omdat ze bang wordt van Petrus: 'want hij bedreigt me en haat onze sekse'. Petrus op zijn beurt roept uit: 'Heer, deze vrouw is voor ons onverdraaglijk omdat zij ons de gelegenheid ontnemt om iets te zeggen, maar zelf herhaaldelijk aan het woord is.'

Die controverses tussen Petrus en Maria komen we ook tegen in haar 'eigen' evangelie, zoals we straks zullen zien.

Zoals hiervoor gesteld bevestigt de overlevering van de *Pistis Sophia* het beeld van Maria zoals dat naar voren komt in de recent gepubliceerde *Nag Hammadi-geschriften*. Zo luistert de Magdaleense in het geschrift de *Wijsheid van Jezus Christus* samen met enkele andere mannelijke apostelen naar de uiteenzettingen van Jezus over de schepping. Groter is haar rol in weer een andere Nag Hammadi-geschrift, het *Gesprek met de Verlosser*. De dialoog in deze tekst tussen Jezus, Mattheus en Judas gaat volgens sommige geleerden terug tot de eerste eeuw. Maria wordt daarin 'een vrouw die het Al kent' genoemd. Ze openbaart aan de anderen de diepere betekenis van Jezus' woorden.

De vooraanstaande plaats van Maria krijgt wel een bijzondere klemtoon in het *Evangelie volgens Filippus*. Daarin vinden we onder meer deze intrigerende passage:

Drie vrouwen trokken altijd met de Heer op:

Maria, zijn moeder,

zijn zuster

en Maria Magdalena,

die zijn metgezellin wordt genoemd...

Hier is niet alleen sprake van een ingewijde, een bijzondere leerlinge van Jezus, maar van zijn 'metgezellin'. Ook elders in dit evangelie wordt daaraan gerefereerd:

Jezus hield op een andere wijze van Maria

dan van de andere leerlingen,

en hij kuste haar vaak;

De overige leerlingen zagen hoe hij van Maria hield en vroegen hem:

*'Waarom houdt u meer van haar
dan van ons allemaal?'*
De Heer antwoordde hun met de woorden:
*'Waarom houd ik niet van jullie
zoals van haar?
Wel, als een blinde
en iemand die kan zien
samen in het donker zijn,
verschillen ze niet van elkaar.
Maar als het licht wordt,
zal de ziende het licht zien
en de blinde in het donker blijven.'*

Maria Magdalena is in deze metafoor de ziende, de andere leerlingen vertoeven (nog) in het duister. Dit sluit bijna naadloos aan op een andere tekst, de meest beroemde die uit de kruik van Nag Hammadi tevoorschijn kwam, het *Evangelie van Thomas*. Daarin vraagt Maria Magdalena aan Jezus op wie zijn leerlingen lijken. En Jezus antwoordt dan:

*Zij lijken op kinderen,
die zichzelf op een veld hebben neergezet
dat niet van hen is.
Als de eigenaars van het veld komen
zullen ze zeggen: Laat ons ons veld.
Als zij het veld dan aan hen laten
en het aan hen teruggeven
zullen zij naakt zijn in hun aanwezigheid.*

Met andere woorden, ze hebben zich de leringen van Jezus nog niet eigen gemaakt. Het is nog niet hun bezit geworden. Daarom staan ze naakt tegenover de bezitters van de waarheid, waarvan Maria er een is.

Apostel der apostelen

Met de nu beschikbare gegevens, de bijbelse en ook buitenbijbelse bronnen, kunnen we tot een voorzichtige reconstructie komen van wie Maria Magdalena was. Drie aspecten vallen in het bijzonder op. Volgens de genoemde bronnen moet ze een *apostola apostolorum* zijn geweest, verder een ingewijde en tevens de metgezellin van Jezus. Laten we bij het eerste aspect beginnen.

Maria van Magdala is niet zomaar een van de vele vrouwen die met Jezus meetrok. Ze had een bijzondere plaats. Jezus sprak openlijk met haar, wat al een bijzonderheid in die tijd was. Maar hij liet haar ook aan het woord en stond toe dat ze zijn woorden aan de andere apostelen verduidelijkte. Ze was Jezus' meest begaafde leerlinge. Dat is althans de indruk die je krijgt bij het lezen van de verschillende teksten. Daarbij moet wel worden aangetekend dat niet alles op de manier gegaan en uitgesproken zal zijn als is opgetekend. Dat geldt voor de evangeliën en nog meer voor de buitenbijbelse bronnen. We hebben te maken met

overleveringen die meestal vele malen waren doorverteld voordat ze op schrift werden gezet.

Als echter in een typische mannenmaatschappij de aandacht zozeer gevestigd wordt op een vrouw, die in sommige opzichten zelfs superieur is aan mannen, heeft dat wel degelijk wat te zeggen. Dat geldt zeker ook voor de uiterst bevoorrechte positie van de Magdaleense in verschillende evangeliën waarin ze als eerste de opgestane Jezus ontmoet. Dat dit mannen niet lekker lag is te merken aan de reacties daarop van sommige kerkvaders. Zo merkt Ambrosius, bisschop van Milaan en tijdgenoot van Augustinus, nogal zuur op:

Het is acceptabel dat een vrouw werd aangesteld als boodschapper voor de mannen. Zodat zij, die als eerste aan de man de boodschap van de zonde in de wereld had gebracht, ook de eerste zou zijn die de boodschap van de genade van God zou brengen.

De functie van de Magdaleense als spiritueel lerares is niet alleen uit de *Nag Hammadi-geschriften* te destilleren. Deze vormen een bevestiging van wat wij reeds eerder vermoedden bij het bestuderen van de iconografie. Waarin, het zij reeds gezegd, Maria herhaalde malen als lerares van de twaalf mannelijke apostelen wordt uitgebeeld.

Ingewijde

Maria was echter niet alleen de *apostola apostolorum*, ze wordt ook ‘de vrouw die het Al kent’ genoemd. Uit teksten waarin ze als zodanig wordt vermeld, kunnen we, in combinatie met de opmerking bij *Lucas* over de zeven demonen die uit Maria waren gegaan, concluderen dat de Magdaleense een volledig ingewijde was. Dat is ook op te maken uit de in de oudheid veelvuldig gebruikte metafoor van de ‘zeven uitgegane demonen’. Iedere stap in de zevenvoudige inwijding wordt verzinnebeeld door de overwinning van een innerlijke demon (soms ook wel ‘zonde’ of ‘hoofdzonde’ genoemd). Dat zien we bijvoorbeeld in de Mithras-religie bij de Romeinen, maar ook bij de Egyptische Hermetici.

Het *Evangelie volgens Maria (Magdalena)* is een typische inwijdingstekst. We kennen dit soort inwijdingsteksten niet zo veel. Want de hoogste graden van inwijding waren voorbehouden aan een geestelijke elite en mochten niet openbaar worden gemaakt aan profanen. Soms vinden we wat flarden van zo’n inwijding terug, zoals in de roman *Metamorphosen* van de Romeinse schrijver Apuleius of in de hermetische *Verhandeling over de achtste en negende hemelsfeer* die bij Nag Hammadi werd gevonden. Het feit dat een inwijdingstekst wordt verbonden met de persoon Maria Magdalena geeft al aan dat dit een gangbaar beeld was in de tijd waarin deze tekst is geschreven, waarschijnlijk in de tweede eeuw na Christus.

Uitermate bijzonder is het, ook hier weer, dat we te maken hebben met een vrouw. Dat is hoogst zeldzaam in de inwijdingsliteratuur. In de hierboven genoemde voorbeelden betreft het mannen en ook in de Mithrasdienst gold de inwijding uitsluitend voor mannen. Een inwijdingsdienst kon weliswaar in het teken van een vrouw staan, een godin als Isis of Astarte, maar de inwijdelingen waren mannen. Het kan bijna niet anders of er moet meer aan de hand zijn geweest. Dat klopt. Maria van Magdala was welhaast zeker Jezus’ vrouw.

Metgezellin van Jezus

Zoals hiervoor opgemerkt is alleen al het feit dat een vrouw als ingewijde wordt vermeld veelzeggend. Daarbij was het, in de verhoudingen van die dagen, voor vrouwen vrijwel onmogelijk zo dicht bij een man, Jezus, te verkeren als van Maria wordt verteld. Dat kon alleen als het naaste familie betrof. Een moeder, een zuster, een echtgenote. Dat Jezus bijvoorbeeld bij Martha op bezoek gaat, een vrouw alleen, was ongehoord. Dat kon alleen maar als er sprake was van een familieband. Het is dus zeker aan te nemen dat Martha, de zus was Maria, de schoonzus was van Jezus.

Gedurende deze eeuw zijn er meerdere speculaties gedaan over de juiste verhouding tussen Jezus en Maria Magdalena. Met enige regelmaat wordt de conclusie getrokken dat Maria de vrouw van Jezus moet zijn geweest. Soms wordt als pikant bewijs een verhaal opgevoerd dat de kerkvader Epiphanius citeert uit een tekst die we niet meer kennen maar zoiets als *Wetenswaardigheden over Maria* geheten moet hebben. In dit geschrift wijdt Jezus Maria in op een berg en laat haar zien dat de lichamelijke gemeenschap het aardse beeld is van de hemelse eenwording. Films als 'The Last Temptation' (en het boek van Nikos Kazantzakis dat daaraan ten grondslag ligt) komen dus niet helemaal uit de blauwe lucht vallen.

Maar buiten het romantisch erotische aspect zijn er 'hardere' bewijzen. Zowel christelijke als ook joodse geleerden, die een intensieve studie maakten van de 'Sitz im Leben' in het Palestina ten tijde van Jezus komen tot de conclusie dat het in die tijd praktisch onmogelijk geacht moet worden dat Jezus niet getrouwd zou zijn geweest. De joodse geleerde Shalom Ben-Chorin, goed thuis in het jodendom rond het begin van onze jaartelling, stelt dat het niet meer dan voor de hand liggend was dat Jezus, zoals dat gebruikelijk was, bij het bereiken van de volwassen leeftijd werd uitgehuwelijkt. Van rabbi's werd overigens min of meer vereist dat zij gehuwd waren teneinde Gods gebod om vruchtbaar te zijn en zich te vermenigvuldigen na te kunnen leven. Als Jezus daar om de een of andere reden niets voor gevoeld zou hebben, zouden de Farizeeën hem deze nalatigheid zeker verweten hebben. Een antwoord daarop van Jezus zou de latere kerk, die de maagdelijkheid tot ideaal verhief, zeker goed uit zijn gekomen. Ook Paulus, niet echt een warm pleitbezorger voor het huwelijk, zou zo'n verdediging van het celibaat van harte aangegrepen hebben.

Nu wordt er in het Nieuwe Testament nergens melding gemaakt van een eventueel huwelijk. Dat wil echter niet zeggen dat dit niet plaatsgevonden zou kunnen hebben. De evangelisten schreven ruim veertig jaar na de dood van Jezus. En, de aanvechtbare geboorteverhalen bij Lucas en Mattheus even daargelaten, beginnen ze met het 'openbare leven'. Jezus is dan al in de dertig. In zijn openbare leven zal weinig ruimte zijn geweest om zich met een gezin bezig te houden. Centraal stonden toen zijn leringen. Uit de overlevering daarvan hebben de evangelisten geput. Biografische gegevens, voor zover voorhanden, werden door deze evangelienschrijvers overgenomen uit mondelinge of schriftelijke bronnen. En, waar nodig voor de overtuigingskracht van het verhaal, aangevuld.

De schrijver van het *Evangelie volgens Johannes* heeft van een wonder vernomen. Dat zou op een bruiloft hebben plaatsgehad. Jezus zou water in wijn hebben veranderd. Maar de schrijver was verder niet geïnformeerd. Wiens bruiloft het was, hij wist het niet. Tegen het einde van de eerste eeuw schreef hij op wat hij gehoord en gelezen had en vulde dat wellicht aan met persoonlijke openbaringen. In die tijd werd over een huwelijk van Jezus al

lang niet meer gesproken. Johannes zag er blijkbaar niets onlogisch in dat een buitenstaander zich met de bruiloft van een ander zou bemoeien. Het betrof echter geen buitenstaander. Het was hoogstwaarschijnlijk Jezus' eigen bruiloft. Alhoewel zeer vroeg weergegeven in zijn chronologische beschrijving van de gebeurtenissen plaatst hij de bruiloft wel na de doop, hetgeen zeer onwaarschijnlijk is. In het Midden-Oosten was het gebruikelijk rond het vijftiende jaar uitgehuwelijkt te worden. Na de doop en het begin van zijn 'openbare optreden' had Jezus trouwens, we memoreerden dat al eerder, niet veel tijd meer zich met familie-aangelegenheden en bruiloften te bemoeien. Dat wordt hem dan ook door zijn familie kwalijk genomen. Het enge familieverband was Jezus echter overstegen. Als toehoorders bij een bepaalde gelegenheid opmerken dat zijn moeder, broers en zusters buiten staan te wachten, antwoordt Jezus:

'Wie zijn mijn moeder en mijn broers?'

Hij liet zijn blik gaan langs de mensen die in een kring om hem heen zaten en zei: 'Kijk, hier zijn mijn moeder en mijn broers. Want wie de wil doet van God, die is mijn broer en mijn zuster en mijn moeder.'

Sterke aanwijzingen voor een huwelijk zijn ook te vinden in de in 1945 ontdekte *Nag Hammadi-geschriften*. Daar wordt, in het *Evangelie volgens Filippus*, openlijk gesproken over de 'metgezellin' van de Heer, zijn vrouw dus. Daar valt direct tegen in te brengen dat de vorm waarin dit gnostische evangelie is overgeleverd duidelijk invloeden uit de tweede eeuw heeft ondergaan. Dat wil echter geenszins zeggen dat er geen oude overleveringen in verwerkt kunnen zijn. Er is in dat evangelie bijvoorbeeld ook een aantal redelijk oorspronkelijke uitspraken van Jezus opgenomen.

In datzelfde evangelie is ook te lezen dat Jezus de Magdaleense vaak op de mond kuste. Als dit stoelt op oude overleveringen moet het wel een huwelijksband betreffen.

Ook in het apocriefe *Evangelie van de Heilige Twaalven* wordt gerept over een huwelijk met Maria Magdalena:

En op zijn achttiende jaar werd Jezus uitgehuwelijkt aan Mirjam, een maagd van de stam van Juda, met wie hij zeven jaren leefde, en zij stierf, want God nam haar weg, opdat Hij zou kunnen doorgaan tot de hogere dingen die Hij doen moest, en lijden voor de zonen en dochters der mensheid...

Deze vermelding is nogal opvallend omdat er verder in dit evangelie niet meer aan wordt gerefereerd. Het valt ook geheel buiten de context van dit geschrift, dat (fysieke) zuiverheid, vegetarisme en de liefde voor planten en dieren uitdraagt. Bijna altijd wordt dat verbonden met een ascetische leefwijze.

Er zijn vele argumenten meer. Een aantal daarvan is te vinden in het boek *Was Jesus Married?* van William E. Phipps.

Maria Magdalena moet wel Jezus' vrouw zijn geweest. En door haar bijzondere band met deze man kon ze, wat uniek is in de geschiedenis van de oudheid, als vrouw worden ingewijd. De zeven demonen zijn uitgegaan. En vanuit deze status als wetende kon ze de andere, nog niet ingewijde leerlingen, helpen bij het toelichten van Jezus' leringen. Dat werd later niet meer begrepen. Het geestelijke maagdschap, de zuiverheid van Maria van

Magdala, werd door de latere kerk vervangen door een fysieke maagdelijkheid, verbonden met Jezus' moeder. En zo literair overgedragen op Jezus zelf.

Het Evangelie op Maria's naam

In tegenstelling tot wat algemeen gedacht wordt is het *Evangelie volgens Maria (Magdalena)* niet gevonden bij Nag Hammadi in 1945, maar vormt het de eerste tekst in de zogenaamde *Berlijnse Codex*, officieel *Berolinensis Gnosticus 8502* (BG) geheten. Deze codex werd in 1896 in Cairo bij een antiquair ontdekt en momenteel in Berlijn bewaard. Door een aantal vreemde omstandigheden kon echter pas na de Tweede Wereldoorlog een tekstuitgave van deze codex verschijnen. Twee van de vier geschriften die deze codex telt bleken eveneens gevonden te zijn bij Nag Hammadi. Dat is onder meer de reden dat ze vaak in een adem met de *Nag Hammadi-geschriften* worden genoemd. Toen dan ook in 1977 de eerste Engelse vertaling van alle bij Nag Hammadi gevonden teksten het licht zag waren daar ook de papyri van de *Berlijnse Codex* in opgenomen. In de Nederlandse vertaling van de *Nag Hammadi-geschriften* zijn deze teksten eveneens opgenomen.

Tekstoverlevering

Het *Evangelie volgens Maria* wordt in de oud-christelijke literatuur wel genoemd, maar we weten niet zeker of daar het hier weergegeven evangelie mee is bedoeld. Buiten de tekst zoals die aangetroffen werd in de *Berlijnse Codex* zijn er deze eeuw nog enkele papyri gevonden met fragmenten van ditzelfde evangelie (papyrus *Oxyrinchus 3525* en papyrus *Rylands 463*). Deze fragmenten zijn in het Grieks, de taal waarin het evangelie oorspronkelijk werd geschreven voordat het vertaald werd in de Koptische versie die we kennen uit de *Berlijnse Codex*.

Het evangelie is waarschijnlijk in de eerste helft van de tweede eeuw afgeschreven. Wat niet wil zeggen dat er geen materiaal in verwerkt kan zijn van veel oudere datum. In de eerste anderhalve eeuw van onze jaartelling was de mondelinge overlevering zeer groot. Zelfs na het ontstaan van de (vrij late) evangeliën bleef de mondelinge traditie in hoog aanzien. Daarbij gold het vooral de woorden die Jezus ooit gesproken had.

Desalniettemin moeten we aannemen dat de naam 'Maria' later aan het evangelie toegevoegd is en de Magdaleense niet zelf de schrijfster van deze tekst is. In onze tijd lijkt dat wat wonderlijk maar in de eerste eeuwen was het gebruikelijk om bepaalde traktaten of evangeliën op naam van een apostel te zetten. Soms uit eerbetoon, soms om uit te laten komen dat het in zijn of haar geest werd geschreven, soms ook om het geschrift meer autoriteit te geven.

De bijbelse evangeliën zijn ons oorspronkelijk ook zonder de naam van de auteur overgeleverd. Deze namen werden er pas in de tweede eeuw aan toegevoegd. Modern bijbelonderzoek toont aan dat bijvoorbeeld het *Evangelie volgens Mattheus* zeker niet door de apostel Mattheus geschreven is en ook aan het schrijverschap van de apostel Johannes wordt in wetenschappelijke kring sterk getwijfeld. Bij de brieven uit het Nieuwe Testament is het opvallend dat van alle katholieke brieven die op naam gesteld zijn van een apostel er geen enkele door een apostel zelf geschreven is.

De aanduiding 'Het evangelie volgens Maria' waar de tekst mee besluit is dus door de auteur of een latere afschrijver aangebracht. En deze auteur was niet Maria.

Vertaling

De hieronder volgende vertaling is overgenomen uit J.Slavenburg/W.G.Glaudemans, *Nag Hammadi-geschriften I* (Deventer 1994, inmiddels vijfde druk). Naast deze vertaling zijn er een aantal andere in de Nederlandse taal. De origineelste is van G.P.Luttikhuisen in *Gnostische Geschriften I* uit 1986 (Kampen). Gerard Luttikhuisen vertaalde de tekst namelijk rechtstreeks vanuit het Koptisch. Een wetenschappelijke uitgave met de Koptische tekst met een vertaling in het Engels is te vinden in *The Coptic gnostic Library. A Complete Edition of the Nag Hammadi Codices, Volume 3* (Leiden 2000), 453-471 van de hand van R.McL.Wilson en George W.MacRae.

HET EVANGELIE VOLGENS MARIA

Inleiding

Algemeen wordt aangenomen dat het *Evangelie volgens Maria* door 'gnostici' (letterlijk: zij die *gnosis* hebben) geschreven zou zijn. Dat niet alleen omdat het gevonden werd tussen andere gnostische teksten als het *Geheime Boek van Johannes* of de *Wijsheid van Jezus Christus*. De inhoud van het evangelie zou je gnostisch kunnen noemen alleen al om de volgende passage:

Toen de Gezegende dit gezegd had, groette hij hen allen met de woorden: 'Vrede zij met jullie. Breng mijn vrede voort. Let erop dat jullie niemand misleiden door te zeggen: "Zie hier" of "zie daar", want de Zoon des Mensen verblijft in jullie binnenste. Volg hem! Die hem zoeken zullen hem vinden. Ga zo heen en verkondig het evangelie van het Koninkrijk. Leg geen andere bepaling op dan die welke ik jullie heb gesteld. En vaardig geen wet uit zoals de wetgever, opdat jullie daar geen gevangenen van worden'. Toen hij dit gezegd had, ging hij heen.

De Zoon des Mensen, Christus, wordt voorgesteld in de mens en niet als persoon buiten de mens. Tevens waarschuwt Jezus voor het uitvaardigen van wetten. In de gnostiek overstijgt het innerlijke weten de uiterlijke wetten.

Maar misschien is het wel helemaal verkeerd om een tekst als deze 'gnostisch' te noemen als zou blijken dat het oorspronkelijke christendom pure gnosis zou zijn, zoals steeds meer onderzoekers stellen. In dat geval zou je ook beter van 'spirituele christenen' kunnen spreken in plaats van 'gnostici'.

Het *Evangelie volgens Maria* is in ieder geval een esoterische tekst. De kern van het evangelie wordt namelijk gevormd door een openbaring van Jezus over zijn ziel die opstijgt langs de hemelsferen. Dit soort openbaringen waren uitsluitend bedoeld voor ingewijden. Door het ontbreken van de eerste zes pagina's valt de tekst midden in een gesprek tussen de opgestane Jezus en zijn leerlingen. Na zijn opstijging blijven de leerlingen bedroefd achter,

maar worden getroost door Maria. Zij vertelt dan over een visioen dat ze had. Helaas ontbreken er dan weer vier pagina's van het oorspronkelijke handschrift. Als de tekst wordt vervolgd, is Maria nog (of weer) aan het woord en vertelt de leerlingen wat Jezus aan haar openbaarde over de reis van zijn ziel langs de hemelwachters. Dat wordt haar niet in dank afgenomen door Andreas, die dat als 'afwijkende leringen' ziet. Ook Petrus is niet amused. Maar Levi neemt het voor haar op, want 'de Verlosser kende haar erg goed en daarom heeft hij van haar meer gehouden dan van ons.'

Tekst

[de eerste zes pagina's van het oorspronkelijke handschrift ontbreken]

...zal de materie vernietigd worden of niet?'

De Verlosser zei:

'Alle naturen, alle vormen en alle schepselen bestaan in en met elkaar en ze zullen weer teruggevoerd worden tot hun eigen wortel. Want de natuur van de materie kan zich slechts tot haar eigen natuur terugvoeren. Wie oren heeft om te horen, die hore!'

Petrus vroeg hem:

'Omdat u ons alles heeft uitgelegd zeg ons nu nog dit: wat is de zonde van de wereld?'

De Verlosser zei:

'Zonde bestaat niet. Maar het zijn jullie die de zonde maken, namelijk wanneer jullie doen wat in wezen gelijk staat aan overspel, dat wat men "de zonde" noemt.

Daarom is het goede in jullie midden gekomen, naar het wezen van iedere natuur, om deze weer in zijn wortel te herstellen.'

Toen ging hij voort en zei:

'Daarom worden jullie ziek en sterven jullie, omdat jullie houden van wat jullie misleidt. Wie het vatten kan, die vatte het!

De materie gaf geboorte aan een begeerte die haar gelijke niet kent omdat zij uitgegaan is van iets tegennatuurlijks. Zo heerst er verwarring in het gehele lichaam. Daarom heb ik jullie gezegd: "Heb goede moed". En als jullie moedeloos zijn, vat toch moed tegenover de verschillende vormen van de natuur. Wie oren heeft om te horen, die hore!'

Toen de Gezegende dit gezegd had, groette hij hen allen met de woorden: 'Vrede zij met jullie. Breng mijn vrede voort. Let erop dat jullie niemand misleiden door te zeggen: "Zie hier" of "zie daar", want de Zoon des Mensen verblijft in jullie binnenste. Volg hem! Die hem zoeken zullen hem vinden. Ga zo heen en verkondig het evangelie van het Koninkrijk. Leg geen andere bepaling op dan die welke ik jullie heb gesteld. En vaardig geen wet uit zoals de wetgever, opdat jullie daar geen gevangenen van worden'.

Toen hij dit gezegd had, ging hij heen.

Zij echter waren bedroefd. Ze hielden heftig en ze zeiden:

'Hoe moeten we naar de heidenen gaan en het evangelie van het Koninkrijk van de Zoon van de Mens prediken? Als hij al niet werd gespaard, hoe zal men ons dan sparen?'

Toen stond Maria (Magdalena) op en zij kuste hen allen en zei tegen haar broeders:

'Huil niet, wees niet bedroefd en twijfel niet, want zijn genade zal geheel met jullie zijn en jullie behoeden. Laten we liever zijn grootheid prijzen, want hij heeft ons voorbereid en ons tot mens gemaakt.'

Toen Maria dit zei richtte zij hun harten op het Goede.

En ze begonnen de woorden van de Verlosser te bespreken.

Petrus zei tegen Maria:

'Zuster, we weten dat de Verlosser meer van jou gehouden heeft dan van de andere vrouwen. Zeg ons de woorden van de Verlosser zoals die jij je die herinnert, die jij kent maar die wij niet kennen en die we ook nog niet hebben gehoord'.

Maria antwoordde en zei:

'Wat voor jullie verborgen is zal ik jullie bekend maken'.

En ze begon hun het volgende te vertellen:

'Ik', zei ze, 'ik zag de Heer in een visioen; en ik zei tegen hem:

"Heer, ik zie u vandaag in een visioen".

Hij antwoordde en sprak tot mij:

"Gezegd ben je dat je niet wankelt bij mijn aanblik. Want waar het bewustzijn is, daar is de schat".

Ik vroeg aan hem:

"Heer, ziet hij, die een visioen heeft, nu met de ziel of met de geest?"

De Verlosser antwoordde en sprak:

"Hij ziet noch met de ziel noch met de geest maar met het bewustzijn, dat tussen die twee in ligt. Zo is het dat hij een visioen waarneemt en het is [...]'

[hier ontbreken de pagina's 11-14 van het oorspronkelijke handschrift]

[...] het.

En de Begeerte zei:

"Ik heb je niet omlaag zien gaan,
maar nu zie ik je omhoog gaan.

Waarom lieg je?

Want je hoort bij mij!"

De ziel antwoordde en zei:

"Ik heb jou gezien,
maar jij zag mij niet,
noch herkende je mij.

Je hebt mij als kleding gediend
en je kende mij niet".

Toen ze dit gezegd had ging ze met grote vreugde weg.

Toen kwam ze bij de derde macht, die Onwetendheid genoemd wordt. Deze wilde de ziel uithoren:

"Waarheen ben je op weg?"

In slechtheid ben je vastgehouden en
je bent onderworpen aan mijn oordeel!"
Maar de ziel zei:
"Waarom oordeel je over mij,
terwijl ik niet geoordeeld heb!
Ik werd vastgehouden,
hoewel ik niets vastgehouden heb.
Ik werd niet herkend.
Maar ik heb wel herkend dat het Al opgelost zal worden;
zowel de aardse dingen als de hemelse".

Toen de ziel zo de derde macht voorbijgekomen was, steeg ze verder omhoog en zag de vierde macht. Deze had zeven gedaanten:

De eerste vorm is de duisternis.
De tweede de begeerte.
De derde de onwetendheid.
De vierde is de prikkel van de dood.
De vijfde is het koninkrijk van het vlees.
De zesde is de domme wijsheid van het vlees.
De zevende is de vertoornde wijsheid.
Dat zijn de zeven heerschappijen van de Toorn.
Ze vroegen de ziel:
"Vanwaar kom je,
moordenares;
en waarheen ben je op weg,
jij die de ruimte bedwong?"
De ziel antwoordde en sprak:
"Wat mij bindt is gedood
en wat mij omringt is overwonnen.
Mijn begeerte heeft opgehouden te bestaan
en de onwetendheid is gestorven.
In een wereld ben ik bevrijd
uit een andere wereld
en in een beeld
door een beeld van boven;
want de boeien der vergetelheid
hebben een tijdelijke duur.
Van dit ogenblik af
zal ik de rust ontvangen,
los van het tijdsverloop van de eon;
in zwijgen".

Toen Maria dit had gezegd, zweeg ze, want tot zover had de Verlosser met haar gesproken.

Maar Andreas nam het woord en zei tegen de broeders:

'Zeg eens, wat denken jullie over wat zij gezegd heeft? Ik voor mij geloof niet dat de Verlosser dit heeft gezegd, want het is duidelijk dat het afwijkende ideeën zijn'.

Petrus nam het woord en sprak over deze zelfde dingen. Hij vroeg hun over de Verlosser:

'Zou hij werkelijk buiten ons om en niet openlijk met een vrouw gesproken hebben? Moeten wij ons soms omkeren en allemaal naar haar luisteren? Heeft hij aan haar de voorkeur gegeven boven ons?'

Toen huilde Maria en zei tegen Petrus:

'Mijn broeder Petrus, wat denk je? Denk je dat ik het zelf in mijn hart bedacht heb of dat ik leugens vertel over de Verlosser?'

Levi nam het woord en zei tegen Petrus:

'Petrus, jij bent altijd zo heetgebakerd! En nu zie ik weer dat je redetwist met deze vrouw als met tegenstanders. Als de Verlosser haar waardig bevonden heeft, wie ben jij dan om haar te verwerpen? Zeer zeker kende de Verlosser haar erg goed en daarom heeft hij van haar meer gehouden dan van ons. We moesten ons eerder schamen en ons bekleden met de volkomen Mens en hem in ons zelf verwerven, zoals hij ons heeft opgedragen, en het evangelie verkondigen. En laten we daarbij geen andere bepaling of wet opleggen dan wat de Verlosser gezegd heeft'.

Toen Levi dit gezegd had maakten ze zich op om te verkondigen en te prediken.

Het Evangelie volgens Maria.

Toelichting

Omdat de eerste zes pagina's ontbreken vallen we midden in een gesprek dat de opgestane Jezus heeft met (enkele van) zijn leerlingen. Een staartje van een hoogstwaarschijnlijk veel uitgebreidere dialoog kunnen we nog meenemen. Voor een gemakkelijk onderscheid hebben we telkens de gedeelten van de originele tekst van het Evangelie *cursief* gezet en de toelichting daarop in normaal lettertype.

...zal de materie vernietigd worden of niet?'

De Verlosser zei:

'Alle naturen, alle vormen en alle schepselen bestaan in en met elkaar en ze zullen weer teruggevoerd worden tot hun eigen wortel. Want de natuur van de materie kan zich slechts tot haar eigen natuur terugvoeren. Wie oren heeft om te horen, die hore!'

Het antwoord op de vraag van een van de leerlingen of de materie vernietigd zal worden is er een voor de goede verstaander ('Wie oren heeft om te horen, die hore!'). Alles is voortgekomen uit een geestelijke essentie en wordt ook weer teruggebracht tot de geestelijke essentie. Deze gedachte vinden we niet alleen in het spirituele christendom maar bijvoorbeeld ook bij Plato. De vergankelijke aardse verschijningsvormen zijn uitingen van hogere onvergankelijke 'ideeën'.

Petrus vroeg hem:

'Omdat u ons alles heeft uitgelegd zeg ons nu nog dit: wat is de zonde van de wereld?'

De Verlosser zei:

Zonde bestaat niet. Maar het zijn jullie die de zonde maken, namelijk wanneer jullie doen wat in wezen gelijk staat aan overspel, dat wat men "de zonde" noemt.

Daarom is het goede in jullie midden gekomen, naar het wezen van iedere natuur, om deze weer in zijn wortel te herstellen.

Toen ging hij voort en zei:

Daarom worden jullie ziek en sterven jullie, omdat jullie houden van wat jullie misleidt.

Wie het vatten kan, die vatte het!

In het *Evangelie volgens Filippus (Nag Hammadi-geschriften)* wordt gezegd dat 'elke gemeenschap die tussen ongelijken plaatsvindt, overspel is!' Ook lezen we daar:

De mens vermengt zich met de mens.

Het paard vermengt zich met het paard,

de ezel vermengt zich met de ezel.

Al het gelijksoortige vermengt zich met elkaar.

Zo vermengt de geest zich met geest,

het woord verenigt zich met het woord,

en het licht met het licht.

*Als je mens wordt,
zal de mens je liefhebben;
als je geest wordt,
zal de geest zich met je verenigen;
als je verstandig wordt,
zal het verstand zich met je vermengen;
als je licht wordt,
zal het licht zich met je verenigen;
als je wordt als die boven zijn
zullen zij die boven zijn in je rusten.*

*Als je paard wordt
of ezel, stier, hond, schaap
of één van de andere dieren
die buiten en onder ons leven,
zal noch de mens,
noch de geest,
noch het verstand,
noch het licht,
en evenmin dat wat boven is
en in het binnenste is,
je kunnen liefhebben.*

*Ze zullen niet in je kunnen rusten
en je zult geen deel aan hen hebben.*

Ieder mens, schijnt hier bedoeld te worden, dient zich te verbinden aan wat met hem overeenkomt. Een verbinding met iets of iemand dat niet 'gelijk' (wezensvreemd) aan hem is wordt overspel genoemd. Als de vergeestelijkte mens zich blijft verbinden aan de materie is dat een vorm van overspel. De materie is de vorm waarin de mens zich (tijdelijk) uit kan drukken. Aan de vorm mankeert niets, wel aan zijn binding ermee en de beelden en de projecties die hij erop los laat. In het *Gesprek met de Verlosser (Nag Hammadi-geschriften)* zegt Jezus: 'Want het genot van de wereld is vals en haar goud en zilver zijn dwalingen.' De materiële wereld wordt voorgesteld als een illusie, als 'maya'. En vasthouden aan een illusie ('wat jullie misleidt') betekent afgescheiden worden van heelheid; dat veroorzaakt ziekte en dood. Voor wie tot de essentie (de geest) van zijn bestaan kan terugkeren ('het goede') bestaan er geen ziekte en dood meer. Omdat dit niet voor iedereen te begrijpen is zegt Jezus 'wie het vatten kan vatte het' zoals in vele geschriften (o.a. in de bijbel) waarin dan gezinspeeld wordt op een diepere betekenis.

De materie gaf geboorte aan een begeerte die haar gelijke niet kent omdat zij uitgegaan is van iets tegennatuurlijks. Zo heerst er verwarring in het gehele lichaam. Daarom heb ik jullie gezegd: "Heb goede moed". En als jullie moedeloos zijn, vat toch moed tegenover de verschillende vormen van de natuur. Wie oren heeft om te horen, die hore!

Met het ontstaan van de materie is ook de begeerte ernaar geboren. Zij is ontstaan uit iets dat hier 'tegennatuurlijk' wordt genoemd omdat het voortkomt uit de wereld van de zielekrachten, het rijk van de demiurg. Gnostische scheppingsmythen verhalen over Sophia als de voortbrengster van de wereldschepper, de demiurg. Deze laatste zou ontstaan zijn uit een 'tegennatuurlijke' schepping van Sophia die voortbracht zonder een 'natuurlijke' partner (paargenoot) en daarom een, zoals het in oude teksten staat, een 'misgeboorte' voortbracht. De demiurg schiep samen met zijn helpers de sterfelijke mens uit de materie en begiftigde die met een ziel. Maar de diepste kern van de mens is, volgens de gnostici, geest (of ook wel: het pure Licht). Daarom heerst er ook verwarring in het hele lichaam van die mens die van oorsprong afkomstig is van (en deelheeft aan) de onsterfelijke geestelijke wereld maar zich alleen bewust is van zijn sterfelijke lichamelijke toestand.

Niet de materie zelf wordt als slecht voorgesteld maar de begeerte die eruit voortkwam. De begeerte schiep verwarring. Eeuwige beelden worden verward met tijdelijke (eigen)beelden. De begeerte gaat voorbij aan de diepere essentie en richt zich slechts op één laag. Troostend roept Jezus op moed te vatten tegenover de verschillende vormen van de natuur. Want door het onderkennen daarvan zal de mens de (schijnbare) dualiteit erin kunnen ontdekken.

In het *Gesprek met de Verlosser* zegt Jezus:

*Als iemand niet in de duisternis staat,
zal hij niet in staat zijn het licht te zien.*

*Als iemand niet begrijpt hoe het vuur ontstond,
zal hij er in opbranden,*

omdat hij de wortel ervan niet kent.

*Als iemand niet eerst het water begrijpt,
zal hij niets kennen.*

*Wat betekent het dan voor hem
daaruit de doop te ontvangen?*

*Als iemand niet begrijpt
waar de wind die blaast vandaan komt,
zal hij erin meelopen.*

*Als iemand niet begrijpt
hoe het lichaam dat hij draagt is ontstaan,
zal hij er in omkomen.*

*En hoe wil iemand die de zoon niet kent
de Vader kennen?*

*En voor hem die de wortel van alle dingen niet zal kennen,
zullen ze verborgen blijven.*

*Hij die de wortel van het slechte niet leert kennen,
is er ook geen vreemde voor.*

Hij die niet begrijpt hoe hij kwam

zal ook niet begrijpen hoe hij zal gaan...

Toen de Gezegende dit gezegd had, groette hij hen allen met de woorden: 'Vrede zij met jullie. Breng mijn vrede voort. Let erop dat jullie niemand misleiden door te zeggen:

"Zie hier" of "zie daar", want de Zoon des Mensen verblijft in jullie binnenste. Volg hem! Die hem zoeken zullen hem vinden. Ga zo heen en verkondig het evangelie van het Koninkrijk. Leg geen andere bepaling op dan die welke ik jullie heb gesteld. En vaardig geen wet uit zoals de wetgever, opdat jullie daar geen gevangenen van worden'. Toen hij dit gezegd had, ging hij heen.

Zoals we al eerder zagen wordt de Zoon des Mensen, Christus, voorgesteld in de mens en niet als persoon buiten de mens. Jezus waarschuwt voor het volgen van iemand buiten hemzelf, zelfs al is het de Zoon des Mensen. Hij roept op tot het luisteren naar de Christus in het eigen hart. Dat wordt elders wel 'het evangelie van het Koninkrijk' genoemd.. In het *Geheime Boek van Jacobus (Nag Hammadi-geschriften)* zegt Jezus: 'Laat het Koninkrijk der Hemelen in jullie zelf niet tot een woestijn worden. Wees niet hoogmoedig vanwege het verlichtende licht, maar wees voor elkaar zoals ik was voor jullie!' Hier zegt hij: 'Leg geen andere bepaling op dan die welke ik jullie heb gesteld.' Tevens waarschuwt Jezus voor het uitvaardigen van wetten. Want het innerlijke weten overstijgt de uiterlijke wetten.

In een oud handschrift van het *Evangelie volgens Lucas* is te lezen dat Jezus eens iemand tegenkwam die op de sabbat aan het werk was. Hij zei tegen hem: 'Mens, als je weet wat je doet ben je gezegend, zo niet dan ben je... een wetsovertreder.' Het innerlijke weten, verbonden aan de Christus in het eigen hart, stijgt, in die visie, verre uit boven de uiterlijke wet.

Zij echter waren bedroefd. Ze huilden heftig en ze zeiden:

'Hoe moeten we naar de heidenen gaan en het evangelie van het Koninkrijk van de Zoon van de Mens prediken? Als hij al niet werd gespaard, hoe zal men ons dan sparen?'

Toen stond Maria (Magdalena) op en zij kuste hen allen en zei tegen haar broeders:

'Huil niet, wees niet bedroefd en twijfel niet, want zijn genade zal geheel met jullie zijn en jullie behoeden. Laten we liever zijn grootheid prijzen, want hij heeft ons voorbereid en ons tot mens gemaakt.'

Toen Maria dit zei richtte zij hun harten op het Goede.

En ze begonnen de woorden van de Verlosser te bespreken.

De vooraanstaande plaats van Maria Magdalena is hier duidelijk. Zij spreekt de overigen moed in en weet met stellige zekerheid te melden dat de genade van Jezus hen begeleidt. Jezus die hen tot (volledig) 'mens' heeft gemaakt en hen voorbereid heeft op hun taak.

Petrus zei tegen Maria:

'Zuster, we weten dat de Verlosser meer van jou gehouden heeft dan van de andere vrouwen. Zeg ons de woorden van de Verlosser zoals die jij je die herinnert, die jij kent maar die wij niet kennen en die we ook nog niet hebben gehoord.'

Maria antwoordde en zei:

'Wat voor jullie verborgen is zal ik jullie bekend maken.'

En ze begon hun het volgende te vertellen:

De prominente plaats van Maria wordt hier door Petrus bevestigd, ondanks zijn tegensputteren aan het eind van dit evangelie. Tevens erkent hij dat Jezus met Maria dingen besproken heeft die de andere leerlingen nog niet kenden. Maria is hier bovenal de *apostola apostolorum*.

'Ik', zei ze, 'ik zag de Heer in een visioen; en ik zei tegen hem:

"Heer, ik zie u vandaag in een visioen".

Hij antwoordde en sprak tot mij:

"Gezegend ben je dat je niet wankelt bij mijn aanblik. Want waar het bewustzijn is, daar is de schat".

Ik vroeg aan hem:

"Heer, ziet hij, die een visioen heeft, nu met de ziel of met de geest?"

De Verlosser antwoordde en sprak:

"Hij ziet noch met de ziel noch met de geest maar met het bewustzijn, dat tussen die twee in ligt. Zo is het dat hij een visioen waarneemt en het is [...]"

In de vroegchristelijke literatuur is er veelvuldig sprake van visioenen. Ook in het *Gesprek met de Verlosser* voert Jezus Maria Magdalena, Matteüs en Judas mee in een visioen en in de *Openbaring van Petrus (Nag Hammadi-geschriften)* komen maar liefst drie visioenen voor. Zoals Christus aan de apostel Paulus in een visioen verschijnt voor de poorten van Damascus zo openbaart hij zich, volgens het Nieuwe Testament, ook aan vele anderen. Soms om te troosten, maar meestal om leringen door te geven en openbaringen te doen. Waar Maria Magdalena zo'n unieke band had met de aardse Jezus zou het alleszins begrijpelijk zijn als ze van streek zou raken door zijn plotselinge aanwezigheid in een levendig visioen. In het *Evangelie volgens Johannes* herkent ze de opgestane Jezus eerst niet. Maar nu is ze zo sterk dat ze niet wankelt. Ze heeft bewustzijn verkregen. Het is ook vanuit het bewustzijn dat men waarneemt en kan schouwen, lezen we hier. Niet gekleurd door de ziel en nog niet totaal verenigd in geest (dat ieder beeld en visioen overstijgt). Jezus' uitspraak 'waar het bewustzijn is, daar is de schat' vinden we op meer plaatsen in de vroegchristelijke literatuur. Justinus de Martelaar vermeldt deze en Clemens van Alexandrië verschillende malen. Ook in de Manicheese Psalmen is dit Jezuswoord terug te vinden.

De rest van de tekst kunnen we niet volgen omdat hier helaas vier pagina's van het handschrift ontbreken.

[...] het.

En de Begeerte zei:

*"Ik heb je niet omlaag zien gaan,
maar nu zie ik je omhoog gaan.*

Waarom lieg je?

Want je hoort bij mij!"

De ziel antwoordde en zei:

"Ik heb jou gezien,

*(maar) jij zag mij niet,
noch herkende je mij.
Je hebt mij als kleding gediend
en je kende mij niet".
Toen ze dit gezegd had ging ze met grote vreugde weg.*

Na het manco van vier codexpagina's vallen we hier midden in een openbaring. Het is vrijwel zeker dat Jezus hier aan Maria vertelt over de reis van zijn ziel door de hemelsferen, nadat hij het aardse lichaam heeft afgelegd. Voor wie deze tekst werd geschreven was deze taal hoogstwaarschijnlijk alleszins begrijpelijk omdat hij vertrouwd was met de genoemde symbolen. Het was, nogmaals, een tekst voor ingewijden.

In de oudheid kende men het beeld van de opstijging van de ziel door de diverse hemelsferen. Meestal sprak men van zeven hemelen (maar soms ook wel van twaalf). Boven deze (zeven) hemelen wordt vaak een achtste hemel voorgesteld waar de demiurg, de wereldschepper, zetelt. Daar weer boven is een soort wachtkamer voor de hoogste hemel (de tiende), het *pleroma*. Dat is de volkomen geestelijke hemel van God de Vader, de Moeder en Christus.

Vanuit die geestelijke wereld daalt een druppel (een stukje Geest, of lichtvonk genoemd) af en komt in de zielehemelen daaronder. In iedere hemelsfeer krijgt de neervallende druppel als het ware een 'jasje' aan, een zielegewaad (of: sluier). Omhuld met deze zielemantels (ziele kwaliteiten) incarneert de druppel in een menselijk lichaam.

Bij de stoffelijke dood zal het lichaam achterblijven en vergaan; maar de naar verlossing strevende ziel (met daarin de Geest-druppel) zal dezelfde weg omhoog gaan als waarlangs ze is afgedaald. Ze zal iedere hemelsfeer moeten passeren op haar reis omhoog. Wachters van iedere sfeer proberen echter de doortocht te belemmeren om de ziel (met daarin de Geestvonk) in de materie gevangen te houden.

In *Poimandres*, het eerste tractaat van het *Corpus Hermeticum* (hier geciteerd in de vertaling van Roel van den Broek), wordt dat heel beeldend uitgelegd:

'Allereerst geef je bij de ontbinding van het stoffelijke lichaam het lichaam zelf over aan de verandering, en het uiterlijk dat je hebt wordt onzichtbaar, en je persoonlijkheid, die geen uitstraling meer heeft, geef je over aan de demon. En de zintuigen van het lichaam gaan terug naar hun eigen bronnen, gaan daar weer deel van uitmaken en voegen zich weer bij de werkingen daarvan. En de drift en de begeerte keren terug naar de redeloze natuur.

*En zo begeeft zich de mens dan omhoog door het samenstel der sferen:
aan de eerste sfeer geeft hij zijn vermogen tot groei en vermindering,
aan de tweede het instrument van het slechte, de nu effectloze listigheid,
aan de derde het onmachtig geworden bedrog van de begeerte,
aan de vierde het uiterlijk vertoon van de heerschappij, nu zonder hebzucht,
aan de vijfde de goddeloze overmoed van de onbezonnen doldriestheid,
aan de zesde de boze aandriften van de rijkdom, die nu geen invloed meer heeft,
en aan de zevende sfeer de leugen die valstrikken spant.*

En dan komt de mens, ontdaan van astrale invloeden, in de achtste sfeer, slechts in het bezit van zijn eigenlijke zelf, en samen met de geestelijke wezens bezingt hij de Vader. En alle aanwezigen verheugen zich over zijn aankomst, en als hij dan aan zijn metgezellen gelijk geworden is, hoort hij ook hoe bepaalde machten boven de achtste sfeer met zoete stem God bezingen. En dan stijgen zij in rangorde op naar de Vader, geven zichzelf over aan de Machten en, zelf Machten geworden, komen zij in God. Dat is de gelukkige voleinding voor hen die de Gnosis bezitten: God te worden!’

Wat hier in een Hermetische loge in Alexandrië aan het begin van onze jaartelling wordt beleden heeft een sterke uitstraling gekend in de antieke wereld. In deze Egyptische smeltkroes ontmoetten vele culturen elkaar; stromingen die voor een wederzijdse bevruchting zorgden. Twee van de vijf stadswijken van het oude Alexandrië werden bewoond door joden. En sommigen daarvan kenden de schildering van de hemelreis door de *heikaloth*, de hemelse paleisalen; waar wachters de opstijgende ziel de doorgang trachtten te beletten. Deze *Merkava-mystiek* vindt haar wortels in de visioenen van Jesaja en Ezechiël. Ze was zo esoterisch dat de Misjna verbood erover te onderwijzen; alleen als een rabbi deze mystieke ervaring zelf beleefd had mocht hij een gevorderde leerling daarin inwijden. En niet meer dan één tegelijk.

Zo'n inwijding zien we ook in een Hermetisch geschrift dat bij Nag Hammadi gevonden werd: de *Verhandeling over de Achtste en Negende Hemelsfeer*. In deze unieke tekst wijdt Hermes Trismegistus een leerling in in het schouwen van de achtste en negende hemel. De zeven psychische hemels zijn dan reeds gepasseerd. De opstijgende ziel heeft alle beklifsel achter zich gelaten.

In een oudchristelijk geschrift, de *Openbaring van Paulus (Nag Hammadi-geschriften)*, beschrijft de apostel hoe de zielen opstijgen en door wachters, engelen, bij de hemelpoorten worden tegengehouden.

Wat is de diepere zin van deze zo op het eerste gezicht wat raadselachtige traktaten? Zeer veel. De mystieke visioenen lieten de mens zien dat er na het aardse bestaan een weg omhoog was. Een weg omhoog die identiek was aan de weg omlaag. Een weg omhoog door de hemelsferen. Wachters van deze hemelen proberen de ziel de doorgang te beletten. Om toch ongehinderd te passeren was het daarom nodig, hier op aarde, de wachtwoorden te leren kennen. In sommige geschriften werden deze wachtwoorden onderwezen: door het uitspreken van moeilijke formules, al dan niet begeleid door bepaalde gebaren. Dat was de buitenkant, het ritueel.

De binnenkant bestond uit de verwerking van de invloeden waarmee de mens op de wereld was gekomen. Dat wat de oosterling 'karma' noemt. In de oudheid werd dit vaak weergegeven door het Griekse woord *heimarmenè* of het Latijnse *fatum*, lot, bestemming. Maar de Alexandrijnse kerkvader Clemens zei al dat iemand die de inwijding (van de doop) had ondergaan niet meer onderhevig was aan het lot, aan het karma. Door je uit te zuiveren werd je leven niet meer door het lot beheerst. Door de op de heenreis meegebrachte ziele-mogelijkheden te verwerken en te transformeren leerde de mens de innerlijke wachtwoorden kennen. En kon hij na de dood de wachters van de zeven hemelen passeren.

Interessant daarbij is het dat deze hemelwachters vaak werden verzinnebeeld door de toenmalig bekende planeten; Saturnus, Jupiter, Mars, Zon, Mercurius, Venus en Maan (in de astrologie werden en worden Zon en Maan ook vertaald in planeetvelden). In concreto wilde dit zeggen dat bijvoorbeeld iemand met een sterke Maan-invloed in zijn aardse leven deze invloed diende om te buigen, te transformeren: van oeverloze emotie en zelfbeklag in liefdevolle aanwezigheid voor de ander. De Marsmens diende de redeloze drift te transformeren in milde pionierskracht. Enzovoorts.

Lukte het de mens zijn karma te verwerken dan kon hij ongehinderd passeren en was het hem vergund het rijk boven de ziele-hemelen te betreden. Dat wilde dan ook zeggen: hij hoefde niet meer terug te komen naar het aardse.

Talrijk zijn in de niet-bijbelse vroegchristelijke literatuur de leringen van Jezus om veilig langs de machten in de hemelsfeer te komen en op te stijgen tot het 'koninkrijk van de Vader'.

'Jezus zei:

"Als zij (de wachters) tegen jullie zeggen:

'Waar komen jullie vandaan?'

zeg tegen hen:

'Wij zijn gekomen uit het Licht,

daar waar het Licht uit zichzelf is ontstaan;

het was er en het heeft zich in hun beeld geopenbaard.'

Als zij jullie zeggen:

'Wie zijn jullie?'

zeg: 'Wij zijn zijn zonen

en wij zijn de uitverkorenen van de Levende Vader.'

Als zij jullie vragen:

'Wat is in jullie het teken van de Vader?'

zeg tegen hen:

'Het is beweging en rust.' (Evangelië van Thomas)

In de (Eerste) Openbaring van Jacobus (Nag Hammadi-geschriften) zegt Jezus tegen zijn broer Jacobus:

'Jacobus, zie ik zal je je verlossing openbaren. Wanneer je gegrepen wordt en dit lijden zult ondergaan, zullen velen zich tegen je wapenen, om je gevangen te kunnen nemen. In het bijzonder drie van hen zullen je overweldigen - zij die daar zitten als tolgaarden. Daarbij eisen zij niet alleen tolgelden, maar pakken ook de zielen op diefstalige wijze af.

Wanneer je in hun macht komt, zal een van hen, die hun opzichter is, tegen je zeggen:

"Wie ben je en waar kom je vandaan?"

Dan moet je tegen hem zeggen: "Ik ben een zoon en ik stam af van de Vader."

Hij zal dan tegen je zeggen: "Wat voor zoon ben je en van welke Vader stam je af?"

Dan moet je tegen hem zeggen: "Ik stam af van de preëxistente Vader en ik ben een zoon door de Preëxistente."

Hij zal aan je vragen: "En met welke opdracht ben je hier gekomen?"

Jij moet dan tegen hem zeggen: "Ik ben in opdracht van de Preëxistente gekomen om de onzen te ontmoeten; dat is een ieder die niet vervreemd is."

Hij zal tegen je zeggen: "Voor wie zijn zij dan vreemden?"

Je moet dan tegen hem zeggen: "Zij zijn niet geheel vreemd, want zij zijn van Achamoth, die de vrouw is. Zij bracht hen voort toen zij dit ras van de Preëxistente af naar omlaag voerde. Dus zijn zij niet vreemd, maar zijn zij de onzen. Enerzijds zijn zij werkelijk de onzen, omdat zij, die hun meesteres is, van de Preëxistente afkomstig is. Anderzijds zijn zij vreemden, omdat de Preëxistente geen gemeenschap met haar had voordat zij hen voortbracht."

Hij zal je ook nog vragen: "Waar ga je heen?"

Je moet dan tegen hem zeggen: "Naar de plaats waar ik vandaan ben gekomen, daarheen zal ik ook terugkeren."

En als je deze dingen zegt zul je aan hun aanvallen ontkomen.'

Uit het vervolg van de tekst van het *Evangelie van Maria* kunnen we opmaken dat de ziel van Jezus hier de tweede hemelsfeer passeert. De wachter van deze tweede hemelsfeer wordt hier 'Begeerte' genoemd. In vele oude schema's wordt deze verbeeld door de planeet Venus. Deze wachter probeert Jezus' ziel vast te houden ('want je hoort bij mij'). De wachter heeft de ziel blijkbaar niet opgemerkt bij diens komst naar de aarde. Toch heeft de ziel zich bewust bekleed met deze hemelsfeer om zich op aarde te kunnen manifesteren. Dat het hier niet om een anonieme ziel gaat maar om de ziel van Jezus zelf is zeer waarschijnlijk door de opmerking: 'Je hebt mij als kleding gediend en je kende mij niet'. Later in de tekst zegt de ziel: 'Ik werd niet herkend'. Een sterke parallel hiervan is te vinden in de *Brief van Petrus aan Filippus (Nag Hammadi-geschriften)* waar Jezus vertelt: 'En ik daalde af in hun sterfelijk boetseersel. Maar zij herkenden mij niet. Ze dachten dat ik werkelijk een sterfelijk wezen was.'

*Toen kwam ze bij de derde macht,
die Onwetendheid genoemd wordt.*

Deze wilde de ziel uithoren:

"Waarheen ben je op weg?

*In slechtheid ben je vastgehouden en
je bent onderworpen aan mijn oordeel!"*

Maar de ziel zei:

*"Waarom oordeel je over mij,
terwijl ik niet geoordeeld heb!*

*Ik werd vastgehouden,
hoewel ik niets vastgehouden heb.*

Ik werd niet herkend.

*Maar ik heb wel herkend dat het Al opgelost zal worden;
zowel de aardse dingen als de hemelse".*

Hetzelfde ritueel als hiervoor zien we bij de passage van de derde hemelsfeer. Diens wachter heet hier 'Onwetendheid'. Ook deze is niet in staat om Jezus' ziel vast te houden. Hij die niet

oordeelde kan onmogelijk tegengehouden worden door een oordelende macht. Van onwetendheid is geen sprake meer. Jezus leert deze wachter dat niet alleen de aarde, maar ook de ziele-hemelen (inclusief de wachters) opgelost zullen worden als alles weer tot het begin is teruggebracht.

*Toen de ziel zo de derde macht voorbijgekomen was,
steeg ze verder omhoog en zag de vierde macht.*

Deze had zeven gedaanten:

De eerste vorm is de duisternis.

De tweede de begeerte.

De derde de onwetendheid.

De vierde is de prikkel van de dood.

De vijfde is het koninkrijk van het vlees.

De zesde is de domme wijsheid van het vlees.

De zevende is de vertoornde wijsheid.

Dat zijn de zeven heerschappijen van de Toorn.

Ze vroegen de ziel:

"Vanwaar kom je,

moordenares;

en waarheen ben je op weg,

jij die de ruimte bedwong?"

De ziel antwoordde en sprak:

"Wat mij bindt is gedood

en wat mij omringt is overwonnen.

Mijn begeerte heeft opgehouden te bestaan

en de onwetendheid is gestorven.

In een wereld ben ik bevrijd

uit een (andere) wereld

en in een beeld

door een beeld van boven;

want de boeien der vergetelheid

hebben een tijdelijke duur.

Van dit ogenblik af

zal ik de rust ontvangen,

los van het tijdsverloop van de eon;

in zwijgen".

De constructie die we hier aantreffen is ietwat vreemd. De hoedanigheid van de vierde hemelsfeer bestaat uit zeven gedaanten. De totale hemelreis door de zeven hemelsferen wordt hier verkort weergegeven als onderdeel van de vierde macht. In het hier geschilderde patroon is duidelijk een overeenkomst te herkennen met de tekst *Poimandres* uit het *Corpus Hermeticum* waaruit eerder werd geciteerd.

De vierde hemelsfeer is traditioneel die van de Zon, het letterlijke en figuurlijke middelpunt van de zeven. De Zon is ook de expressie van het Zelf. Ze houdt in wezen alle sferen in. Dat zal waarschijnlijk de achterliggende idee bij dit visionaire fragment zijn.

De ziel wordt hier een 'moordenares' genoemd omdat in de ogen van de wachters Jezus de Christus een einde gemaakt heeft aan de heerschappij van deze wachters. Hij heeft geleerd dat de mens hun invloed kan ontstijgen door de Christus in het eigen hart te ontwikkelen. De band met de materiële schijnwerkelijkheid is verbroken. De ziele-invloeden, meegebracht op de heenreis naar de incarnatie als persoonlijkheid zijn getransformeerd. De begeerte heeft opgehouden te bestaan, want wat is er nog te begeren bij volledige (zelf)realisatie in een staat van volledig kennen en weten (de onwetendheid is gestorven).

De boeien der vergetelheid in de materie zijn tijdelijk. Uit die wereld is de ziel bevrijd doordat zij zich heeft omgevormd. Zo krijgt alles en totaal andere dimensie. In het *Evangelie van Thomas* zegt Jezus:

*'Als jullie ogen maakt in plaats van een oog
en een hand in plaats van een hand
en een voet in plaats van een voet
en een beeld in plaats van een beeld;
dan zullen jullie binnengaan in het Koninkrijk.'*

Met 'zwijgen' wordt hier niet bedoeld 'de mond dichthouden' maar een toestand van volkomen rust (zoals het *nirwana*-begrip in sommige Oosterse religies). 'Zwijgen' (of: 'stilte') vormt in de gnostiek, samen met 'diepte', een primaire manifestatie van God de Vader. Het is tot daar dat de Zoon van de Vader zal opstijgen.

Toen Maria dit had gezegd, zweeg ze, want tot zover had de Verlosser met haar gesproken.

Maar Andreas nam het woord en zei tegen de broeders:

'Zeg eens, wat denken jullie over wat zij gezegd heeft? Ik voor mij geloof niet dat de Verlosser dit heeft gezegd, want het is duidelijk dat het afwijkende ideeën zijn.'

Petrus nam het woord en sprak over deze zelfde dingen. Hij vroeg hun over de Verlosser:

'Zou hij werkelijk buiten ons om en niet openlijk met een vrouw gesproken hebben?

Moeten wij ons soms omkeren en allemaal naar haar luisteren? Heeft hij aan haar de voorkeur gegeven boven ons?'

Alhoewel de leerlingen eerst erkenden dat Jezus aan de ingewijde Maria dingen verteld had die zij nog niet wisten, raken ze nu danig in de war. Dit is wel heel anders dan ze zelf uit de mond van Jezus hebben vernomen. In een papyrus met een stukje tekst uit dit evangelie (*Pap. Rylands 463*) zegt Petrus: 'Als hij over zulke zaken gevraagd werd zou de Verlosser dan in het geheim met een vrouw gesproken hebben en niet openlijk, opdat wij dat allemaal zouden horen?' Het lijkt voor hem en voor zijn broer Andreas wat zuur om te moeten ervaren dat bij het leven van de Verlosser hun bewustzijn nog niet voldoende geopend was om deze dingen te kunnen begrijpen, maar dat deze dingen wel geopenbaard werden aan

een vrouw. Eerder werd hier al gewezen op de controverse tussen Petrus en Maria als symbool voor diverse tegenstellingen.

Toen hilde Maria en zei tegen Petrus:

'Mijn broeder Petrus, wat denk je? Denk je dat ik het zelf in mijn hart bedacht heb of dat ik leugens vertel over de Verlosser?'

Levi nam het woord en zei tegen Petrus:

'Petrus, jij bent altijd zo heetgebakerd! En nu zie ik weer dat je redetwist met deze vrouw als met tegenstanders. Als de Verlosser haar waardig bevonden heeft, wie ben jij dan om haar te verwerpen? Zeer zeker kende de Verlosser haar erg goed en daarom heeft hij van haar meer gehouden dan van ons. We moesten ons eerder schamen en ons bekleden met de volkomen Mens en hem in ons zelf verwerven, zoals hij ons heeft opgedragen, en het evangelie verkondigen. En laten we daarbij geen andere bepaling of wet opleggen dan wat de Verlosser gezegd heeft.'

Levi neemt het voor Maria op. Hij bevestigt de speciale plaats van de Magdaleense in het leven van Jezus. We haalden eerder al een passage uit het *Evangelie volgens Filippus* aan waarin de leerlingen aan Jezus vragen waarom hij meer van Maria houdt dan van hen. Hier wordt dat door Levi bevestigd. Hij roept de anderen op om de Christus in het eigen hart te gaan zoeken ('hem in ons zelf verwerven') om bekleed met Hem tot volkomen mensen te worden. Hij herhaalt de opwekking van Jezus eerder in de tekst om geen wetten uit te vaardigen.

Toen Levi dit gezegd had maakten ze zich op om te verkondigen en te prediken.

De leerlingen volgen nu de oproep van Jezus om het evangelie te gaan verkondigen. Het hoeft nauwelijks betoog dat daarbij in deze tekst gedacht wordt aan een evangelie, een goede boodschap, in de zin waarin dit geschrift is geschreven.

Het Evangelie volgens Maria.

Het was in de oudheid wel gebruikelijk om de titel van een geschrift onderaan de tekst te plaatsen en niet erboven. Dat is ook hier het geval. Vaak werd zo'n titel pas veel later aan geschriften verleend las ze bijvoorbeeld opgenomen werden in een verzameling. Met deze slottitel wordt het evangelie afgesloten.

Literatuur

- Ante-Nicene Fathers, The. The Writings of the Fathers down to A.D. 325*, Edinburgh/Michigan 1990-1995² (reprint), 10 delen.
- Arminger, Margret E., *Maria Magdalena. Moeder van de kerk*, Baarn 1998.
- Benc, R., *Die Legenda Aurea von Jacobus de Voragine*, Heidelberg 1979.
- Boer, Esther de, 'Maria van Magdala en haar Evangelie' in G.Quispel (red.), *Gnosis, de derde component van de cultuurtraditie*, Utrecht 1988, 85-99.
- Boer, Esther de, *Maria Magdalena. De mythe voorbij. Op zoek naar wie zij werkelijk is*, Zoetermeer 1996.
- Broek, R. van den, 'Vrouwen en het vrouwelijke in de antieke gnosis', in: *Mara. Tijdschrift voor feminisme en theologie*, jg.2, nr.1 (sept.1988), 5-18.
- Broek, R. van den, en G. Quispel, *Corpus Hermeticum*, Amsterdam 1990.
- Evangelie van de Pistis Sophia, Het*, Haarlem 1963.
- Evangelie van de Heilige Twaalven, Het*, Haarlem 1965.
- Evans, C.A., *Life of Jesus Research: An Annotated Bibliography*, Leiden 1989.
- Facsimile Edition of the Nag Hammadi Codices, The*, Leiden 1972-1977.
- Grassi, Joseph A., *The Hidden Heroes of the Gospels. Female counterparts of Jesus*, Minnesota 1989.
- Groot, Maria de, *Het evangelie naar Maria*, Kampen 1996.
- Klijn, A.F.J., *Jezus in de apocriefe evangeliën. Buitenbijbelse beelden van Jezus*, Kampen 1999.
- Luttikhuisen, G.P., *Gnostische Geschriften I*, Kampen 1986.
- Marjanen, Antti, *The Woman Jesus Loved. Mary Magdalene in the Nag Hammadi Library and Related Documents*, Leiden 1996.
- Nestle-Aland, *Novum Testamentum Graece* (zevenentwintigste herziene editie) Stuttgart 1994².
- Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church*, Edinburgh/Michigan 1989-1994², First Series, 14 delen.
- Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church*, Edinburgh/Michigan 1989-1994², Second Series, 14 delen.
- Oyen, Paul G. van, *Evangelie van maria Magdalena. Een vertolking met commentaar*, Deventer 1998.
- Phipps, W.E., *Was Jesus Married? The Distortion of Sexuality in the Christian Tradition*, New York/Londen 1970.
- Robinson, J.M., (ed.), *The Nag Hammadi Library in English*, Leiden 1988³.
- Schmidt, C., *Die Pistis Sophia. Die beiden Bücher des Jeu*, Berlijn 1962;
- Schneemelcher, W., (en E.Hennecke), *Neutestamentliche Apokryphen I*, Tübingen 1987⁵.
- Schneemelcher, W., (en E.Hennecke), *Neutestamentliche Apokryphen II*, Tübingen 1989⁵.
- Slavenburg, J./W.G.Glaudemans, *Nag Hammadi-geschriften I*, Deventer 1994⁵.
- Slavenburg, J./W.G.Glaudemans, *Nag Hammadi-geschriften II* Deventer 1995².
- Slavenburg, Jacob, *Een sleutel tot Gnosis. Inzicht in de betekenis van de Nag Hammadi-vondst voor de mens van nu*, Deventer 1997.
- Slavenburg, Jacob, *Onbekende woorden van Jezus*, Heemstede 1999.
- Slavenburg, Jacob, *Het openvallend testament. Nieuwe bronnen over Jezus en de vrouw uit Magdala*, Deventer 2001.
- Stendahl, Krister, *The bible and the role of women*, Philadelphia 1966.
- Stolp, Hans, *Maria Magdalena of het lot van de vrouw*, Baarn 2000.

Tardieu, M., *Codex de Berlin*, Paris 1984.

Nagekomen literatuur:

- Esther de Boer, *De geliefde discipel; vroegchristelijke teksten over Maria Magdalena*, Zoetermeer 2006.
- Régis Burnet, *Maria Magdalena; van boetvaardige zondares tot echtgenote van Jezus*, Averbode 2008.
- Dan Burstein & Anne J. de Keijzer, *Geheimen van Maria Magdalena*, Utrecht 2007.
- Bruce Chilton, *Mary Magdalene*, New York/Londen/Toronto/Sidney/Auckland 2005.
- Danielle van Dijk, *Maria Magdalena, vrouw naast Jezus*, Zeist 2012.
- Henk van der Ent, *Maria Magdalena, een bron van inspiratie*, Kampen 1987.
- Marianne Frederikson, *Volgens Maria Magdalena*, Breda 1999.
- Laurence Gardner, *Maria Magdalena; onthullingen over de Da Vinci Code*, Baarn 2005.
- Maria de Groot, *Het evangelie naar Maria; een apocriefe tekst uit de vierde eeuw*, Kampen 1996.
- Susan Haskins, *Mary Magdalen; Myth and Metaphor*, New York/Londen 1993.
- Holly E. Hearon, *The Mary Magdalene Tradition*, Minnesota 2004.
- Karel & Caroline van Huffelen, *Maria Magdalena en de Schijnheiligen*, Barchem 2006.
- Tom Kenyon & Judi Sion, *Het Magdalena Manuscript*, Barchem 2004.
- Jean-Yves Leloup, *The Gospel of Mary Magdalene*, Rochester Vermont 2002.
- Marvan Meyer, *The Gospel of Mary; the Secret Tradition of Mary Magdalene, the Companion of Jezus*, New York 2004.
- Paul G. van Oyen, *Evangelie van Maria Magdalena; een vertolking en commentaar*, Deventer 1998.
- Paul G. van Oyen, *De wijze Maria Magdalena, kenner van het Al*, Deventer 2001.
- Karen Ralls, *Maria Magdalena*, Kerkdriel 2009.
- Jaap Rameijer, *Maria Magdalena in Frankrijk*, Soesterberg 2012.
- Bram Rossano, *Maria Magdalena; een vrouw met vele gezichten*, Leuven 2010.
- John van Schaik, *Waarom Jezus niet getrouwd was met Maria Magdalena*, Zeist 2006.
- Jacob Slavenburg, *De vrouw die Jezus liefhad; Maria Magdalena: het ontkende mysterie*, Zutphen 2006.
- Margaret Starbird, *De vrouw met de albasten kruik*, Deventer 1995.
- Margaret Starbird, *Maria Magdalena, bruid in ballingschap*, Deventer 2006.
- Lisette Thoof, *Jezus & Maria Magdalena; een mythe van liefde en vrijheid*, Amsterdam 2006.
- Juda Tomas, *Maya Magdalene: "... en nu mijn verhaal"*, z.p. 2010.
- Mariam Therese Winter, *The Gospel According to Mary*, New York 1973.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b Auteurswet 1912 juncto het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351 zoals gewijzigd bij Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

De 'geheime' woorden¹

Een magiër vliegt boven Rome en wordt door de apostel Petrus uit de lucht gehaald; een kuis geworden christin laat een slavin ongemerkt het bed met haar man delen; Judas krijgt een wel heel bijzondere opdracht; Jezus leert een weg naar vrede en geluk; Christus bezoekt het dodenrijk; de 'heilige familie' beleeft in Egypte vreemde avonturen...

In de eerste eeuwen van het christendom werd er veel geschreven: evangeliën, brieven, openbaringen, (ver)handelingen en andere teksten. Slechts enkele daarvan zijn opgenomen in het Nieuwe Testament, dat pas in de vierde eeuw definitief werd samengesteld. Veel is verloren gegaan of opzettelijk vernietigd. Gelukkig is een deel van deze boeiende literatuur teruggevonden. In *Het Grote Boek der Apokriefen* zijn al die 'geheime' teksten uit de eerste vier eeuwen gebundeld. Het is een bontgekleurde verzameling van geschriften uit verschillende richtingen binnen het vroege pluriforme christendom.

Het Griekse woord ἀποκρυφος (apokriefos) betekent 'verborgen'. De term werd wel in verband gebracht met 'geheime' overleveringen. In de oude kerk kreeg *apokrief* steeds meer de betekenis van vervalst (Irenaeus, *Adv.Haer.* I 20,1; Tertullianus, *De pud.* 10,12). In de moderne Bijbelwetenschap hanteert men vrij algemeen het begrip *apokrief* voor geschriften die (om een groot aantal uiteenlopende redenen) niet in de *canon* van het Nieuwe Testament terecht zijn gekomen. Daarvoor spreekt men meestal van *nieuwtestamentische Apokriefen*. Dit om verwarring te voorkomen met de zogenaamde oudtestamentische Apokriefen. De benaming daarvoor is eigenlijk *deutero-canoniek*. Want strikt genomen zijn de deutero-canonieke boeken geen Apokriefen. Ze worden zo genoemd door protestantse kerkgenootschappen. De *deutero-canonieke* boeken zijn geschriften die niet behoren tot de Hebreeuwse canon, maar die wel in het Hellenistische jodendom gebruikt werden en opgenomen zijn in de Septuaginta, de Griekse uitgave van het Oude Testament (*deutero-canoniek* betekent 'in tweede instantie aan de canon toegevoegd'). In veel Statenbijbels zijn ze achterin toegevoegd. *Deutero-canonieke* boeken zijn *Judit*, *Tobit*, *Sirach*, *Wijsheid*, *Baruch* (inclusief de *Brief van Jeremia*), *1 en 2 Makkabeeën*, alsmede uitgebreide versies van de boeken *Ester* en *Daniël*. De deutero-canonieke boeken zijn dus geen verguisde of verboden geschriften. Dat geldt wel voor bijna alle nieuwtestamentische Apokriefen. Hoe zit dat?

In de eerste eeuwen van het christendom was er nog geen canon. Onder *canon* wordt een normatieve lijst verstaan van boeken die tot de Heilige Schrift behoren en in de eredienst mogen worden gelezen. Bijna iedere gemeente had wel een eigen evangelie. Pas in de tweede eeuw worden veel evangeliën van een naam voorzien. Dat geldt ook voor de bijbelse evangeliën volgens Marcus, Mattheus, Lucas en Johannes. Het is vrijwel zeker dat er nog oudere evangeliën zijn, die of verloren zijn gegaan, of later vernietigd werden. Bijbeldeskundigen veronderstellen een *Proto-evangelie van Marcus* dat ten grondslag zou leggen aan de versie van het *Evangelie volgens Marcus* dat in het Nieuwe Testament is opgenomen. De evangelist Lucas vermeldt in de proloog van zijn evangelie dat 'velen zich er toe hebben gezet verhaal te doen van wat zich bij ons heeft voltrokken'. De samensteller van het *Evangelie volgens Lucas* putte dus uit oudere bronnen. Bronnen die wij niet meer kennen. Zo lezen we in de klassieke literatuur regelmatig over een soort *oer-evangelie van Mattheüs* dat geschreven zou zijn in het Hebreeuws of Aramees en de uitspraken van Jezus zou bevatten. Het *Evangelie volgens Mattheüs* zoals wij het uit de overlevering kennen is

niet in het Hebreeuws maar het Grieks geschreven en bevat ook veel meer dan de uitspraken van Jezus alleen. Is dat oerevangelie een van de verloren gegane bronnen waar Lucas uit putte? Lucas en Mattheüs gebruikten in ieder geval een bron voor veel uitspraken van Jezus die ze niet kenden uit het oudere *Evangelie volgens Marcus*. Die bron noemt men in de bijbelwetenschap Q (van het Duitse Quelle = bron).

Joods-christelijke evangeliën

De oude gemeente van Jeruzalem die uiteenviel met de joodse opstand tegen de Romeinen die in 66 jaar na Christus ontbrandt, kende ook diverse evangeliën. Gilles Quispel heeft na een leven lang onderzoek aangetoond dat het oudste gedeelte van het *Evangelie van Thomas* rond het jaar 40 aldaar is ontstaan. Het *Evangelie van Thomas* is in de termen van vandaag een apokrief evangelie. Maar in de Jeruzalemse gemeente zou ook een *Evangelie van de Hebreëën* zijn ontstaan dat door sommige onderzoekers rond het jaar 50 gedateerd wordt. Andere geleerden dateren het wat later, samen met de zogenaamde joods-christelijke evangeliën van de *Ebionieten* en de *Nazorenen*. Ook deze evangeliën worden nu tot de apokriefe evangeliën gerekend.

Buiten evangeliën hadden brieven van apostelen in het vroege christendom veel autoriteit. Naast de in de Bijbel opgenomen brieven van Paulus, Jacobus, Petrus, Johannes en Judas, circuleerden er veel meer. Na de vaststelling van de canon werden deze eveneens als apokrief aangemerkt. Datzelfde geldt ook voor het genre 'Handelingen'. Na de aan het eind van de eerste eeuw samengestelde – en later in het nieuwe testament opgenomen – *Handelingen van de apostelen* ontstonden er in de tweede eeuw en later kleurrijke verhalen over verschillende apostelen, die zonder uitzondering apokrief zijn verklaard.

Wie maakt nu uit wat opgenomen wordt in de Heilige Schrift en wat niet, en dus apokrief is? In het vroege christendom was dat nog niet zo belangrijk. In de afzonderlijke gemeenten had men, zoals we zagen, vaak eigen geschriften en beschikte men meestal niet over een totaliteit van evangeliën, brieven, handelingen, openbaringen, etcetera. Daar komt nog bij dat er ook nog geen strakke vastomlijnde geloofsleer bestond dus dat allerhande soorten literatuur, van proto-orthodox tot gnostisch, broederlijk en zusterlijk naast elkaar kon bestaan. De schifting begint eind van de tweede eeuw, om precies te zijn bij kerkvader Irenaeus van Lyon die de vier nieuwtestamentische evangeliën als normatief stelt boven de vele andere (ruim 30) die er dan bestaan. In de derde eeuw zet het proces van canonisatie door, maar pas in de tweede helft van de vierde eeuw wordt er een definitieve canon vastgesteld.

De deur op slot

In het jaar 367 na Christus publiceert Athanasius een uiterst merkwaardig document: een *Paasbrief*. Niet zozeer de vorm – zo'n periodieke brief was bedoeld om met Pasen in iedere gemeente voorgelezen te worden – als wel de inhoud is opvallend. In deze brief waarschuwt Athanasius voor de zogenaamde apokriefe boeken, evangeliën op naam gesteld van apostelen, die door kettters geschreven zouden zijn om 'eenvoudigen van geest op een dwaalspoor te brengen'. Volgens Athanasius werden deze zogenaamde 'apokriefe' teksten door schurken gevoegd tussen 'door God geïnspireerde'. En, om te laten weten wat nu wel die door God geïnspireerde geschriften zijn, volgt er een nauwkeurige opsomming van de

teksten die als gezaghebbend moeten worden erkend. Een lijst van 'boeken' die exact overeenkomt met ons Nieuwe Testament. Athanasius noemt deze geschriften 'de fonteynen der verlossing', want 'alleen in deze boeken wordt de leer der goddelijkheid verkondigd.' En bestraffend voegt hij daaraan toe: 'Laat geen mens eraan toevoegen, noch er iets aan afdoen.'

De opstelling door bovengenoemde Athanasius van de bijbelboeken die deel uitmaken van de canon van het Nieuwe Testament werd bekrachtigd op de concilies van Hippo Regius in 393 en die van Carthago in 397 en 419.

Wat waren de criteria voor de canon van het Nieuwe Testament? Athanasius noemt zelf als criterium dat de geschriften 'door God geïnspireerd zijn'. Hoe is dat te meten? 'Omdat we van hun waarheid zeker zijn, aangezien zij, die van het begin af aan ooggetuigen en verkondigers van het woord waren, deze hebben doorgegeven aan de vaderen ...' stelt de aartsbisschop. Het is welhaast zeker dat Athanasius, en de kerk in die dagen, overtuigd waren van het auteurschap van twee directe leerlingen van Jezus, de apostelen Mattheüs en Johannes. Maar van Marcus en Lucas wist men heel zeker dat ze geen directe leerlingen waren. Algemeen werd aangenomen dat Lucas veel van zijn wijsheid van Paulus gekregen had (die overigens ook geen directe leerling van Jezus was) en dat Marcus zijn evangelie als het ware uit de mond van Petrus opgetekend zou hebben. De omschrijving 'verkondigers van het woord' in de argumentatie van de kerkvader zou hier op kunnen wijzen.

Modern bijbelonderzoek heeft uitgewezen dat geen van de bijbelse evangeliën, zoals ze ons overgeleverd zijn, door tijdgenoten van Jezus geschreven zijn, laat staan leerlingen van hem. Vrij algemeen is de opvatting in de bijbelwetenschap dat het *Evangelie volgens Marcus* het oudste bijbelse evangelie is, geschreven kort na het jaar 70 n.Chr., en dat de evangeliën volgens Mattheüs, Lucas en Johannes rond het jaar 85 zijn samengesteld. Ruim een halve eeuw dus na de dood van Jezus.

Criteria

Er golden een aantal criteria voor opname in de canon van het Nieuwe Testament.

Onderzoekers noemen er drie: Ouderdom (apostoliciteit), Algemeenheid (concensus) en Orthodoxie (geloofsleer):

Ouderdom: Geschriften moesten ruwweg gezegd uit de 'apostolische tijd' stammen. Wel degelijk ook door de kerk als 'geïnspireerde' beschouwde geschriften (zoals de openbaring van Hermas, de brieven van Ignatius en Polycarpus) uit de na-apostolische tijd (tweede eeuw) konden niet tot de canon worden toegelaten. Zij worden echter door de kerk ook niet tot de apokriefen gerekend (maar tot de *Apostolische Vaders*).

Algemeenheid: De algemene aanvaarding en het in gebruik zijn van een bepaalde tekst in de algehele kerk. Dat lag bijvoorbeeld moeilijk voor in het Hebreeuws of Aramees geschreven evangeliën, die maar in beperkte kring gelezen werden, of geschriften die alleen heel plaatselijk bekend waren.

Orthodoxie: Overeenkomstig die christelijke traditie die door de kerk als normatief was gesteld, op theologische gronden dus, verreweg het belangrijkste criterium.

De afsluiting van de canon na de Paasbrief uit 367, even voor het christendom tot staatsgodsdienst wordt verklaard met uitsluiting van alle andere godsdiensten, wordt door historici vaak gezien als een gezagsdaad. Er kon nu doeltreffend afgerekend worden met iedereen die er een 'afwijkende' mening op na hield. Het was nu niet meer de Romeinse

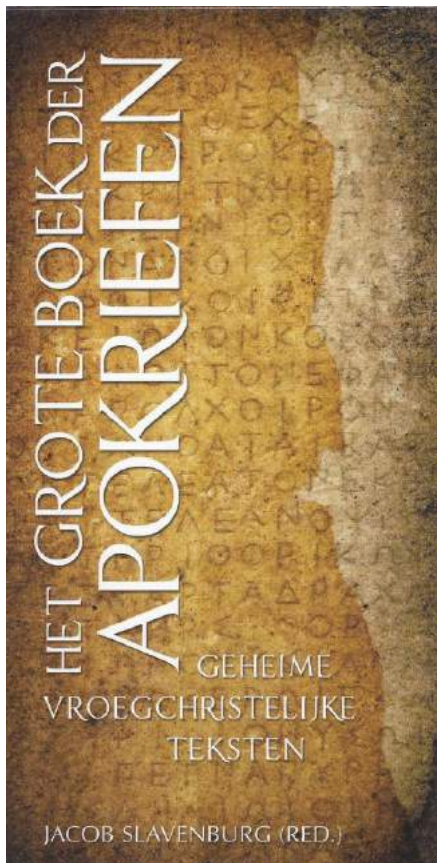
overheid die bij de christenvervolgingen de geschriften verbrandde, maar de kerk zelf die een klopjacht opende op apokriefe geschriften die, volgens het *Decretum Gelasianum*, 'tot in de eeuwigheid verdoemd zijn'. En niet alleen de geschriften, ook de samenstellers ervan. In feite is dit echter de resultante van een lang proces. Vanaf de tweede helft van de tweede eeuw probeert men te formuleren wat het christelijk geloof nu eigenlijk is. Het blijkt dat daar binnen het christendom heel verschillend over gedacht wordt. Langzamerhand komt men tot een geloofsleer die helder en eenvoudig moet zijn om ze voor iedereen (ook voor de 'heidenen') toegankelijk te maken. Daarmee valt de 'ingewikkelde' gnostiek als eerste buiten de boot. Als zich een geloofsbelijdenis ontwikkelt die wordt vastgelegd op het concilie van Nicea in 325 na Christus, worden de criteria steeds duidelijker. Er is één God in drieën en Jezus Christus is geboren uit een maagd, gekruisigd en na drie dagen opgestaan. Al het andere is ketterij.

Het moeilijke van een goede definitie van apokriefen is dat het in wezen een veelkleurig samenstel is van geschriften van zeer uiteenlopende signatuur. Onder ketterse geschriften worden bijvoorbeeld, zoals gezegd, de gnostische gerekend. Maar er zijn ook apokriefe geschriften die allesbehalve kettters zijn. Sommige daarvan zijn zelfs nog 'roomser dan de paus'. In het apokriefe *Voor-evangelie van Jacobus* wordt de maagdelijkheid van Maria tot in gynaecologische details beschreven en in de *Brief van de apostelen* worden gnosis en gnostici scherp aangevallen. En ook de meeste apokriefe Handelingen van diverse apostelen bevatten uiterst stichtelijke literatuur.

In *Het Grote Boek der Apokriefen* zijn alle gevonden Nieuwtestamentische apokriefen uit de eerste vier eeuwen opgenomen: oude evangeliën, waaronder het *Evangelie van Judas* dat onlangs is gevonden; jeugdverhalen over de jonge jaren van Jezus; Handelingen van apostelen als Petrus, Paulus, Andreas en Thomas; openbaringen en visioenen; orakelspreuken; gnostische geschriften en zelfs een vroeg-christelijke 'roman' van (pseudo)Clemens, waarin verhaald wordt over de confrontatie tussen Petrus en Simon de Tovenaar.

Heel bijzonder zijn de overgeleverde uitspraken van Jezus die niet in de canon van het Nieuwe Testament zijn opgenomen, de zogenaamde *agrapha*. En natuurlijk ook de joods-christelijke evangeliën, waarvan fragmenten overgeleverd zijn in geschriften van kerkvaders. Minder bekend zijn de vroege teksten uit het centrum van het Syrische christendom Edessa. Volgens een traditie zou de koning van Edessa Jezus om hulp hebben geschreven. Jezus schrijft dan terug dat hij iemand zal sturen. Dat wordt Thomas, die volgens een andere traditie het christendom in India zou hebben gepredikt, zoals uitgebreid beschreven wordt in de apokriefe *Handelingen van Thomas*. In de geest van Thomas moet de apostel Addai het (joodse) christendom in Edessa hebben verkondigd. Een andere beroemde christelijke leraar in Syrië was Bardaisan. Zijn uiterst interessante boek over gebruiken in verschillende landen is ook in de straks te verschijnen Apokriefen-verzameling opgenomen. Tussen de apokriefe teksten zijn er ook diverse gnostische opgenomen. Uiteraard niet die bij Nag Hammadi gevonden zijn omdat die, samen met de teksten uit de Berlijnse Codex (met het *Evangelie volgens Maria Magdalena*) al eerder in een Nederlandstalige uitgaven verschenen, maar wel het *Evangelie van Judas*, samen met koptische teksten uit de Bruce-Codex en uittreksels uit het werk van een leerling van de legendarische Valentinus, Theodotus en een opmerkelijke brief van een andere leerling van Valentinus, Ptolemaeus aan zijn zuster Flora.

Zo is er naast de mooie inspirerende teksten van het Nieuwe Testament en de eerder gevonden gnostische 'bibliotheek' van Nag Hammadi, nu toegang tot een bonte verzameling van vroegchristelijke geschriften die ons laten delen in de indringende spiritualiteit uit de eerste eeuwen van onze christelijke jaartelling.

Literatuur:

Kurt und Barbara Aland, *Der Text des Neuen Testaments; Einführung in die wissenschaftlichen Ausgaben sowie in Theorie und Praxis der modernen Textkritik*, Stuttgart 1982.

M.Baxter, *The formation of the christian scriptures*, Londen 1988.

H.von Campenhausen, *Die Entstehung der christlichen Bibel*, Tübingen 1968.

B.D.Ehrman, *The New Testament*, New York 2004³

B.D.Ehrman, *The Orthodox Corruption of Scripture*, New York 1993.

B.D.Ehrman, *Los Christianities*, New York 2003.

M.R.James, *The Apocryphal New Testament*, Oxford 1953 (5^e Auflage)

E.Käsemann (Hrsg.), *Das Neue Testament als Kanon*, Göttingen 1970.

A.F.J.Klijn, *De wordingsgeschiedenis van het Nieuwe Testament*, Nijkerk 1987 (8^e druk);

E.Lohse, *Entstehung des Neuen Testament*, Stuttgart 1975.

B.M.Metzger, *The Canon of the New Testament. Its Origin, Development and Significance*, Oxford 1987.

Wilhelm Schneemelcher, *Neutestamentliche Apokryphen I en II*, Tübingen 1987 en 1989 (5^e Auflage).

J.Slavenburg (red.), *Het Grote Boek der Apokriefen*, Deventer 2009.

¹ Gedeeltelijke overname van mijn artikel in BRES 258 (2009).

KATHAREN¹

Het is tweeënveertig graden in de schaduw op deze zondag. Toch is het nog een drukte van belang rond de schitterende kathedraal van Saint Sernin. Een profane drukte, dat wel. Het is de wekelijkse markt die veel mensen van binnen en buiten de stad trekt. Een stad als een juweel aan de breed stromende Garonne. Toulouse wordt door dichters, navolgers van de troubadours waar deze streek ooit zo rijk aan was, geliefkoosd met poëtische omschrijvingen als: de stad genoemd die roze is bij dageraad, mauve in het zonlicht en rood in de avondschemering. De in rode baksteen opgetrokken middeleeuwse kathedralen en andere sierlijke gebouwen geven de stad een bijzonder cachet.

Vaak was ik er langs gereden op weg naar het katharen-gebied. Naar Carcassonne, de indrukwekkende middeleeuwse burchtstad, of naar Foix, poort van het hart der katharen. Nooit had ik de tijd genomen om Toulouse aan te doen. Tot op deze hete augustuszondag in het jaar des heren 2003. Een decennia oud verzuim goedgeemaakt.

De 'honden van de Heer'

Toulouse is de stad waar de later heiligverklaarde Dominicus, de Spanjaard Domingo de Guzmán, in 1204 voor het eerst katharen ontmoette. Zoals bekend doortrok hij als bedelmonnik in die jaren het zuiden van Frankrijk in een poging de katharen in te laten zien dat ze, in de ogen van de kerk van die dagen, een dwaalleer aanhingen. Een geweldig succes werd het voor hem niet. Het katharisme breidde zich steeds verder uit. Het moet Dominicus nagegeven worden dat hij voort bleef gaan in zijn streven om op een vreedzame manier de katharen te 'bekeren'. Hij was geen deelnemer aan de uiterst bloedige kruistochten tegen de albigenzen, maar richtte in 1215 de orde op van de Frères Prêcheurs. Deze orde van de predikheren is meer bekend geworden als de Dominicanerorde. In 1216 werd de orde, die later wegens de inquisitoriale ketterjacht de wrange bijnaam *domini canes* (letterlijk: honden van de heer) zou krijgen, goedgekeurd door paus Honorius III.² In datzelfde jaar vond ook het eerste convent van de orde plaats. In Toulouse uiteraard. In 1230, negen jaar na de dood van Dominicus, veertien jaar voor de val van de Montségur, werd begonnen met de bouw van een kerk met universiteit en convent. Deze Jacobijnenkerk zou een hoogtepunt in de gotiek van de Midi gaan vormen. Wie vandaag de kerk binnenwandelt, valt direct de geweldige ruimtelijkheid op, die ontstaat doordat de kerk gedragen wordt door slechts één zuilenrij in het midden. Deze deelt de kerk als het ware in tweeën; naar de twee functies van de predikheren: de dienst aan god en de verkondiging aan gelovigen.

We weten niet zeker of Dominicus op zijn tochten door het katharen-gebied de bijbel bij zich had. De boekdrukkunst was nog niet uitgevonden dus lichtgewicht zakbijbels bestonden er nog niet. Wel weten we dat hij het bijbelse evangelie predikte. Het evangelie overigens dat ook de katharen kenden. Vooral het mystieke *Evangelie volgens Johannes* was bij de laatsten zeer in trek. Bij de plechtigheid van het *consolamentum* was dit evangelie opgevouwen bij de zinderende proloog over de *Logos* die bij God is en vlees geworden was. Maar de katharen kenden ook nog heel andere 'heilige boeken'. Geschriften die door de kerk verboden waren.

Apocriefe boeken

Op het tweede concilie van Nicea in 787 na Christus werd het volgende oordeel uitgesproken:

‘Niemand zal dit (geschrift) overschrijven. Niet alleen dat, wij houden het er nog meer op dat het verdient aan de vlammen te worden prijsgegeven’.³

Dit besluit was niet erg origineel. Ook al in 437 had paus Leo de Grote verordonneerd dat alle ‘apocriefe handelingen’ verbrand dienden te worden. De kerk is bepaald niet zuinig met haar erfenis omgesprongen.

Het geschrift wat volgens het besluit in 787 verbrand diende te worden is bekend onder de titel *Handelingen van Johannes*. Of dit bij de katharen bekend was weten we niet. Wel in ieder geval een ander geschrift dat de naam van Johannes draagt: de *Interrogatio Iohannis*, de ‘bevraging door Johannes’. In deze tekst, beter bekend onder de naam *Cène Secrète* (‘de geheime maaltijd’), geeft Jezus zijn leerling Johannes inzicht in de strijd tussen goed en kwaad, God en Satan. De vorm van de dialoog lijkt wel iets op het *Geheime Boek van Johannes* dat in de vorige eeuw in maar liefst vier edities werd teruggevonden. Drie daarvan bevonden zich in de kruik van Nag Hammadi, ontdekt door een Arabische boer bij Nag Hammadi in midden-Egypte.⁴ De kruik bevatte, het mag genoegzaam bekend zijn voor *Prana*-lezers, een vijftigtal geschriften die er door monniken van een nabijgelegen klooster in de vierde eeuw van onze jaartelling in verstopt werden. Dit omdat deze geschriften niet meer gelezen mochten worden. Verboden boeken dus. Volgens professor Gilles Quispel kenden de katharen het *Geheime Boek van Johannes*.⁵ Dat lijkt mij niet onwaarschijnlijk. Veel gedachtegoed dat we bij de katharen terugvinden is afkomstig uit kringen ten oosten van de Jordaan. Van groepering op groepering moeten bepaalde teksten zijn overgegaan. Het is dus zeer aannemelijk dat, als de katharen door de kerk verboden geschriften uit de eerste eeuwen bezaten, ze in een verbasterde vorm zijn overgeleverd. Alhoewel de missing link tussen groepen ‘oosterse’ christenen en de katharen nog steeds niet gevonden is, is het uit de jongste onderzoeken op dit gebied wel duidelijk geworden dat overleveringen van verspreide groeperingen die aanvankelijk in Syrië, Irak en omgeving leefden grote invloed uitgeoefend hebben op de bogomielen, de geestelijke voorvaders van de katharen. Buiten de *Interrogatio Iohannis* noemen onderzoekers naar de katharen-literatuur nog minstens twee van dit soort teksten: het *Visioen van Jesaja* en het *Evangelie van de Nazorenen*.⁶ We moeten deze literatuur niet verwarren met door de katharen zelf vervaardigde geschriften als de *Kathaarse rituelen*, een zogenaamde *Manicheese verhandeling*, het *Boek van de twee principes* en de *Kathaarse interpretaties van het Onze Vader*. Dit waren uiteraard ook verboden boeken, net zo verboden als het kathaarse geloof. In deze bijdrage wil ik me echter bezighouden met de vroeg-christelijke geschriften die op de een of andere wijze hun weg gevonden hebben naar het katharen-gebied.

Het geheime avondmaal

De ondervraging door Johannes de apostel en evangelist in het geheime avondmaal van het koninkrijk der hemelen, over de inrichting van deze wereld en over zijn vorst en over Adam. Zo begint de *Interrogatio Iohannis*.⁷ Christus vertelt daarin aan Johannes dat eerst Satan aan Gods zijde troonde, nog in de tijd voordat hij daar zat. Maar Satan wilde aan God gelijk worden. God doorzag echter zijn kuiperijen en met de door hem omgekochte engelen werd

hij uit de hemel verbannen. De tekst laat dan een scheppingsverhaal zien dat grote overeenkomsten heeft met *Genesis* in het Oude Testament, maar toch ook afwijkende trekjes vertoont. Het is Satan die verantwoordelijk is voor de schepping van de eerste mensen, Adam en Eva. Voorts heeft de duivel, in de gedaante van de door hem geschapen slang, door middel van diens staart gemeenschap met Eva, die daarop duivelskinderen baart. Moeder Eva heeft daarna ook met Adam, over wie Satan eveneens de zondige begeerte heeft uitgestort, gemeenschap. Als gevolg daarvan worden ook kinderen geboren. De menselijke lichamen mogen evenwel duivelse creaties zijn, er huist Geest in. Op de vraag van Johannes aan Christus hoe de mens als geestelijk wezen in een stoffelijk lichaam ontstaat, is het antwoord: 'Van de geesten, gevallen uit de hemelen, gaan er in stoffelijke vrouwelijke lichamen en zij ontvangen het vlees van de vleselijke begeerte en tegelijkertijd ontvangen zij geest, en de geest wordt geboren uit geest en het vlees uit het vlees...' ⁸ Om de mens echter onwetend te houden van zijn geestelijke kern voert de duivel de oud-testamentische Henoeh naar een hemelse troon. Henoeh schrijft aldaar zesenzeventig boeken om de mensheid op aarde te misleiden. Satan verkneutert zich en wentelt zich om in zijn macht en roept stoutmoedig uit: 'Ziet, ik ben uw God en er is geen andere God buiten mij!' 'Daarom', openbaart Christus aan Johannes, 'zond mijn Vader mij in deze wereld om mijn naam te openbaren aan de mensen en opdat zij Hem kennen en de boosaardige duivel.'⁹ Satan doorziet echter dit plan en laat Mozes een kruis van hout maken. Inmiddels is Christus, via het oor van Maria, op de wereld verschenen. Als tegenzet laat Satan Elia afdalen in de gedaante van Johannes de Doper. De doop van Jezus in de Jordaan is dus een nep-doop. Het is het symbool voor de stoffelijke doop. Daarentegen betekent de doop van de gelovige in Christus zijn verlossing. Dat is slechts voor weinigen weggelegd. De leerling Johannes vraagt dan ook in de *Interrogatio Iohannis* waarom iedereen wel de doop van Johannes de Doper ondergaat, maar niet allen die van Christus. Het antwoord van Christus in dit geschrift luidt: 'Omdat hun daden slecht zijn en niet tot het licht komen; de discipelen van Johannes sluiten huwelijken maar mijn discipelen sluiten geen huwelijken, maar zij zullen zijn als engelen Gods in het koninkrijk der hemelen.'¹⁰

Dat zal uiteindelijk zoveel rechtvaardigen opleveren dat de eindtijd ingezet kan worden. Met een apocalyptische schildering in de gebruikelijke felle kleuren eindigt een van de manuscripten van deze tekst. In een ander in de vorige eeuw ontdekt manuscript penseelt de schrijver nog wat kleuren erbij, om af te sluiten met een blijde boodschap:

*En dan zal de Zoon Gods zitten aan de rechterhand van Zijn Vader, en de Vader zal Zijn engelen gebieden en zij zullen Hem dienen en Hij zal hen in het koor der engelen plaatsen en Hij zal hen kleden met onvergankelijke klederen, en Hij zal hun onverwelkbare kransen geven en onbeweeglijke zetels en God zal in hun midden zijn. En zij zullen niet langer honger en dorst lijden en de zon zal niet op hen vallen en geen brandende hitte. En God zal de tranen van hun ogen vegen en de Zoon zal regeren met Zijn Heilige Vader en Zijn rijk zal geen einde hebben in de eeuwen der eeuwen.'*¹¹

Alexandrijnse gnosis?

Gilles Quispel veronderstelt, zoals we hiervoor zagen, dat de katharen het *Geheime Boek van Johannes* kenden. Dit apocriefe geschrift was in trek bij de *Gnostikoi* of *Borborianen* die verspreid waren over Egypte, Syrië en het huidige Turkije. Tijdens de vervolging door keizer Theodosius II (eerste helft 5^e eeuw) vluchtten zij naar Armenië. Zij zouden een van de vele

ketterse groeperingen zijn geweest die vandaar door de Byzantijnse machthebbers naar de noordgrens van het rijk werden verplaatst, de Balkan. Zo werd het centrum van het rijk gezuiverd van geloofssmetten en vormden de verdrevenen een mooie buffer tegen de bij tijd en wijle oprukkende vijanden van het Byzantijnse Rijk.¹²

Op deze wijze zouden, volgens Quispel, de Bogomielen in contact gekomen zijn met de Alexandrijnse gnosis, waar het *Geheime Boek van Johannes* was ontstaan. Dat geschrift was waarschijnlijk aanvankelijk een joods geschrift maar werd in een later stadium gechristianiseerd, door er een dialoog tussen Christus en zijn leerling Johannes van te maken.¹³

Nu zijn er inderdaad overeenkomsten tussen de beide 'Johannes-teksten'. Doch de verschillen zijn vele malen groter. De *Interrogatio Iohannis* mist de verfijnde diepzinnigheid van het vele malen uitgebreidere *Geheime Boek van Johannes*. De belangrijkste overeenkomst is dat de lichamelijke mens niet door (de hoogste) God is geschapen, maar door een lagere kracht. In de *Interrogatio Iohannis* is dat Satan, in het *Geheime Boek van Johannes* is dat de demiurg Jaldabaoth. Dat is echter een vrij algemene opvatting in de gnostiek en niet typerend voor het *Geheime Boek van Johannes*. Ook de arrogante uitroep van Satan dat er geen andere god buiten hem is, vinden we niet alleen in het *Geheime Boek van Johannes*, maar ook, zoals Roelof van den Broek reeds eerder opmerkte¹⁴, in de Nag Hammadi-geschriften *Oorsprong van de Wereld* en *Het Wezen van de Machten*. Maar dezelfde uitroep komen we ook tegen in bijvoorbeeld de Nag Hammadi-traktaten de *Tweede Verhandeling van de Grote Seth*, de *Drievormige Eerste Gedachte* en het *Heilige Boek van de Grote, Onzichtbare Geest*. Het laatstgenoemde Nag Hammadi-traktaat is bekender onder de naam *Het Evangelie der Egyptenaren*. Het moet ontstaan zijn in een aan de *gnostikoi* verwant milieu. De naamstelling verraadt een Egyptische herkomst.

Buiten de verwantschap van de *Interrogatio Iohannis* met de verhandelingen over de *Oorsprong van de Wereld* en *Het Wezen van de Machten*¹⁵ aangaande de stoutmoedige uitroep van de demiurg dat er geen andere god is dan hij, is er een treffende overeenkomst ten aanzien van de 'verkrachting' van Eva door Satan. Zeker, dat verhaal is ook te vinden in het *Geheime Boek van Johannes*, maar in veel uitgebreidere mate (en op schilderachtiger wijze weergegeven) in de *Oorsprong van de Wereld* en *Het Wezen van de Machten*. Hans-Gerhard Bethge, die een inleiding verzorgt op de uitgave van de *Oorsprong van de Wereld* door Bentley Layton¹⁶, merkt terecht op dat dit geschrift voor een breder publiek geschreven is en niet echt esoterisch genoemd kan worden. Bethge noemt als plaats van ontstaan van deze teksten: Alexandrië. En dat is nu ook de waarschijnlijke geboorteplaats van het *Geheime Boek van Johannes* en het hierboven genoemde *Evangelie der Egyptenaren*.

Er zijn echter meer opvallende zaken: Mozes is in de *Interrogatio Iohannis* een handlanger van Satan. Hoewel Mozes in het *Geheime Boek van Johannes* wel van dwalingen wordt beticht, wordt hij daar niet als instrument van de demiurg neergezet. Dat is wel het geval in de *Tweede Verhandeling van de Grote Seth*. Opvallend is ook dat Johannes de Doper in geen enkel Nag Hammadi-geschrift in verband wordt gebracht met de satanische demiurg, behalve in diezelfde *Tweede Verhandeling van de Grote Seth*, waar de Doper eveneens in het negatieve rijtje is beland. Ook de opvatting van de onlichamelijkheid van Christus, het zogenaamde *docetisme*, vinden we onvervalst terug in de *Tweede Verhandeling van de Grote*

Seth.¹⁷ En zie, ook de *Tweede Verhandeling van de Grote Seth* uit de Nag Hammadi-vondst is naar alle waarschijnlijkheid afkomstig uit Alexandrië.¹⁸

Via ons nog grotendeels onbekende wegen zijn er belangrijke elementen van de vroege gnosis uit Alexandrië terecht gekomen in de *Interrogatio Iohannis*, oftewel 'het geheime avondmaal' van de katharen.

Het visioen van Jesaja

De Katharen kenden ook het *Visioen van Jesaja*, een tekst uit de eerste twee eeuwen na Christus.¹⁹ De geest van de profeet wordt door engelen omhooggetrokken en gegidst door de hemelen van het firmament. Daar speelt zich een strijd af tussen de 'troepen' van God en die van Satan. Opgestegen tot de zevende hemel aanschouwt Jesaja God, die zijn Zoon naar de aarde zendt. Vanuit deze zevende hemel is de profeet getuige van de nederdaling van Christus alsook diens kruisiging en opstijging.

Christus verschijnt ook in deze mythe in een schijnlichaam. De verlostte zielen belooft hij een hemelvaart, dat wel met achterlating van hun aardse lichaam. Het is duidelijk dat het *Visioen van Jesaja* geschreven is in een tijd dat het dogma van de opstanding in het vlees nog niet gevormd was. Een andere opvallende 'ketterij' is de waardering van de Vader als hoger dan Zoon en Heilige Geest. Wegens eenzelfde opvatting zouden twee eeuwen later de Arianen door de orthodox geworden kerk vervolgd worden.²⁰ Het is dus zonneklaar dat een geschrift als het *Visioen van Jesaja* (ook wel de *Hemelvaart van Jesaja* genoemd) door de kerk in de vierde eeuw of daarna verboden werd.

Jesaja ziet de afdaling van Christus door de zeven hemelen naar beneden, waarbij deze zichzelf, om niet herkend te worden, telkens aanpast aan de 'kleur' van het desbetreffende hemelveld. Soms gebruikt hij daarbij wachtwoorden. De opstijging daarentegen gebeurt in volle glorie in zijn eigen gedaante. Hier zien we een nauwe parallel met het gnostische *Evangelie volgens Maria (Magdalena)*, waarin ook de hemelreis van Jezus beschreven wordt.²¹ Overigens is er een keur aan joodse, vroegchristelijke en ook hermetische teksten waarin sprake is van het doorwandelen van de hemelen of het schouwen in de diverse hemelsferen.

Het *Visioen van Jesaja* is sterk geworteld in de vroegchristelijke gnostische traditie, waarin ontegenzeggelijk joodse elementen verwerkt zijn. Allereerst is er het visioenbericht van Jesaja uit het Oude Testament. Jesaja ziet 'de Heer' zetelend op een hoge en verheven troon.²² En ook Ezechiël heeft een visioen waarin hij de troonwagen, de *merkawa*, van God aanschouwt met daarop de 'heerlijkheid (*kabod*) van JHWH'.²³ De menselijke verschijningsvorm van God, zoals weergegeven in het *Visioen van Jesaja*, was bekend in joodse kringen van Alexandrië. De joodse tragedieschrijver Ezechiël Tragicus voert in zijn drama *Exodus* Mozes ten tonele die vertelt:

*Ik droomde dat er op de top van de berg Sinai een grote troon stond die tot de uithoeken des hemels reikte. Daarop was een edel mens gezeten, met een diadeem op en met een grote scepter in zijn hand, en wel in zijn linkerhand. Want met zijn rechterhand wenkte hij mij, en ik ging voor de troon staan. Hij overhandigde mij de scepter en zei dat ik op de grote troon moest gaan zitten. Toen gaf hij mij de koninklijke diadeem en zelf ging hij van de troon af. Ik zag de hele aarde in het rond en wat onder de aarde en boven de hemel is. En mij viel een menigte sterren te voet, en ik telde hen allen. En zij trokken aan mij voorbij als een leger stervelingen. Daarna stond ik verschrikt op uit de slaap.*²⁴

De aanschouwing van de heerlijkheid van God is een traditie die school gemaakt heeft. Elementen van die oude traditie vinden we in het *Visioen van Jesaja*. Het is zeer waarschijnlijk dat ook deze tekst, evenals die van Ezechiël Tragicus, ontstaan is in het syncretistische Alexandrië, waar alle religieuze lijnen bij elkaar kwamen. En deze traditie heeft uiteindelijk ook (via de bogomielen) de katharen bereikt.

Het joodse christendom

Volgens Jean Duvernoy is het waarschijnlijk dat de katharen het joods-christelijke *Evangelie van de Nazorenen* kenden.²⁵ En, volgens Gilles Quispel, kenden de katharen ook het *Evangelie van Thomas*, dat eveneens een joods-christelijke bron kent.²⁶ Zowel Duvernoy als Quispel kunnen hun vermoedens (nog) niet afdoende bewijzen. Mede omdat er niet rechtstreeks uit deze evangeliën geciteerd wordt. Het is echter aannemelijk dat de katharen restanten uit een joods-christelijke traditie kenden. Er circuleerden in de eerste eeuwen joods-christelijke evangeliën, later voorzien van namen als het *Evangelie van de Hebreëen*, het *Evangelie van de Nazorenen* en het *Evangelie van de Ebionieten*.²⁷ Citaten uit de hierboven genoemde joods-christelijke evangeliën kennen we louter uit de literatuur van de kerkvaders, die er soms passages uit aanhalen. De naamgeving is overigens niet origineel maar van latere onderzoekers. Wellicht dat sommige teksten van een en hetzelfde evangelie deel uitmaakten.²⁸

Opvallend bijvoorbeeld is de opmerking in de *Interrogatio Iohannis* van Christus' verschijning door het oor van Maria, die door de Vader als engel naar de aarde gezonden werd. Roelof van den Broek signaleert in zijn eerder genoemde artikel een treffende overeenkomst met het joods-christelijke *Evangelie van de Hebreëen*, waarin eveneens sprake is van een engelachtige Maria, draagster van Christus.²⁹

Na de val van Jeruzalem waaierde het Judese christendom uit over het midden-oosten, ten oosten van de rivier de Jordaan. Voor die tijd waren er echter gemeenten ontstaan die vanuit Jeruzalem waren gesticht en dus een joods-christelijke basis hadden. Dat moet zeker ook het geval in Alexandrië zijn geweest. Het is opvallend dat de latere Alexandrijnse gnosis naast joodse en Griekse vooral ook sterke joods-christelijke wortels kent.³⁰

Jeruzalem werd veroverd door de Romeinen. Het joodse christendom werd een verweesd christendom. Maar ook Alexandrië, 'that swelling tidal pool of esoteric religions', zoals de Amerikaanse geleerde Bentley Layton de stad aanduidt³¹, kent haar neergang.

De stad waar ooit het joodse christendom een plaats kreeg in de gnostische levensbeschouwing, de stad ook waar de Hermetici de wijsheid beheerden, de stad waar illustere leraren als Philo, Basilides en Valentinus tot hoge intellectuele en religieuze prestaties kwamen, in die stad slopen dogma en domheid binnen. Na de era van de diepzinnige *Logos*-leer van Origenes en de mystieke beschouwingen van de neo-platonist Plotinus, volgde de eeuw van Athanasius, de orthodoxe bestrijder van de fijnzinnige filosoof en kerkleraar Arius. Athanasius die voor eens en altijd bepaalde wat christenen wel en niet mochten lezen, waardoor er ineens massa's 'verboden boeken' waren.³² Het was ook de eeuw dat christenen het *Serapeion* plunderden en in brand staken, waardoor de beroemdste bibliotheek aller tijden in de as werd gelegd en eeuwen vergaard zeldzaam materiaal voor

altijd verloren ging.³³ Enkele eeuwen later vertrok de laatste erfgenaam van de Egyptische esoterische alchemisten, Stephanus van Alexandrië, naar Constantinopel en deed het licht achter zich uit.³⁴

Een klein deel van de bloeiende en ongelofelijk boeiende Alexandrijnse erfenis bleef (samen met de Jeruzalemse nalatenschap) in het Oosten bewaard. Soms in kleine versplinterde groepen, soms in wat grotere verbanden. Verbasterde fragmenten van deze rijke Alexandrijnse traditie hebben uiteindelijk, via de bogomielen, de katharen bereikt. En deze ontegenzeggelijk gnostische christenen werden door de kerk als ketters gebrandmerkt en uitgeroeid.

Times are changing

Sindsdien is er veel veranderd. Reizende door het katharen-land word ik getroffen door wervende teksten over producten die de voordien ketterse naam als handelsmerk gebruiken ter meerdere glorie van de commercie. Buiten de vaak sentimentele souvenirs worden producten aangeprezen als katharen-honing, katharen-kaas en katharen-wijn. Katharen is een geuzennaam geworden, welhaast zeker gedeponeed bij de regionale Kamer van Koophandel.

De veranderingen laten zich ook zien in Toulouse. De heilig verklaarde Dominicus stichtte er, zoals we zagen, een convent. Ze werd ondergebracht in de prachtige Jacobijnen-kerk aldaar. Een actief centrum tegen de uitbreiding van het kathaarse geloof. Een thuiscentrum voor gevreesde ketterjagers. Maar in augustus van het jaar 2003 waren de heilige ruimten ingericht met... vrijmetselaarsattributen. Een groots opgezette, schitterende tentoonstelling over de maçonnieke schatten van de vrijmetselaren. De vrijmetselarij, een half millennium na de katharen eveneens door de kerk vervolgd, spreidt zijn kostbaarheden tentoon in een kerk van de Dominicanen. Bob Dylan zong het al in mijn jeugd jaren: Times are changing.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b Auteurswet 1912 juncto het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351 zoals gewijzigd bij Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

Noten

- ¹. Overgenomen uit mijn artikel "Alexandrië: bakermat van het katharisme?" uit PRANA 140 (2003/2004).
2. De orde mocht geen eigen regels opstellen maar mocht functioneren volgens de 'regel van Augustinus'.
3. Zie de inleiding op de *Handelingen van Johannes* van K.Schäferdiek in W.Schneemelcher (E.Hennecke), *Neutestamentliche Apokryphen II*, Tübingen 1989⁵, p.144.
4. Het *Geheime Boek van Johannes* is weergegeven in een lange en een korte versie in J.Slavenburg/W.G.Glaudemans, *De Nag Hammadi-geschriften*, Deventer 2004.
5. G.Quispel, 'Christelijke Gnosis, joodse Gnosis, Hermetische Gnosis' in G.Quispel (red.), *De Hermetische Gnosis in de loop der eeuwen*, Baarn 1992, 610-643, p.618.

-
6. Zie Jean Duvernoy, *La Religion des Cathares*, Toulouse 1976, p.33-36, als ook Yuri Stoyanov, *The Other God. Dualist Religions from Antiquity tot the Cathar Heresy*, New Haven/Londen 2000, p.261-262 en Walter Wakefield en Austin P.Evans, *Heresies of the High Middle Ages*, New York/Londen 1969, p.447-465 (beide laatste vermelden overigens niet het *Evangelie van de Nazorenen*).
 7. W.P.Martens geeft in *De Kaharen; opkomst en ondergang van een vredelievende ketterse sekte* (Katwijk, 1979) een Nederlandse vertaling van de 'Cène Secrète' (p.149-159). Zie ook de tekstuitgave van deze *Interrogatio Iohannis* bij Wakefield en Evans (p.458-465).
 8. Martens, 153.
 9. Idem.
 10. Idem, 155.
 11. Idem, 157-158.
 12. Zie ook Steven Runciman, *De Goddelijke Keizers; Kerk en Staat in het Byzantijnse Rijk*, Haarlem 1979 en idem, *The Medieval Manichee. A study of the Christian Dualist Heresy*, Cambridge 1947.
 13. Zie R. van den Broek, *De taal van de Gnosis. Gnostische teksten uit Nag Hammadi*, Baarn 1986.
 14. Roelof van den Broek, 'The Cathars: Medieval Gnostics?' in Roelof van den Broek en Wouter J.Hanegraaff, *Gnosis and Hermeticism from Antiquity to Modern Times*, Albany 1998, 87-109, p.92.
 15. Het is opvallend dat zowel de *Oorsprong van de Wereld* en *Het Wezen van de Machten* als een van de drie Nag Hammadi-versies van het *Geheime Boek van Johannes* deel uitmaken van de tweede codex van de Nag Hammadi-geschriften.
 16. Hans-Gerhard Bethge, 'Introduction' in Bentley Layton (ed.), *Nag Hammadi Codex II,2-7*, Leiden/New York/Kopenhagen/Keulen 1989, 12-28.
 17. Overigens was de docetistische opvatting dat Jezus niet echt in een lichaam zou zijn verschenen, sterk verbreid in gnostische kringen. Ook Marcion en zijn volgelingen waren pure docetisten.
 18. Volgens Gregory Riley, 'Introduction to VII,2; Second Treatise of the Great Seth' in *The Coptic Gnostic Library*, Volume IV, Leiden/Boston/Keulen 200, p.129-144, uit de late tweede eeuw.
 19. Wakefield en Evans spreken over tweede helft eerste eeuw (449), C.Detlef G.Müller ('Die Himmelfahrt des Jesaja' in W.Schneemelcher en E.Hennecke, *Neutestamentliche Apokryphen II*, Tübingen 1989⁵, 547-562, p.548) heeft het over de tweede helft van de tweede eeuw. Zie voor de tekstuitgaven Wakefield en Evans (449-458) en Müller (547-562).
 20. Zie J.Slavenburg, *De oerknal van het christendom; veelkleurig perspectief van een impuls*, Haarlem 2001.
 21. Opgenomen in *De Nag Hammadi-geschriften*.
 22. *Jesaja 6*. Zie ook N.A. van Uchelen, *Joodse Mystiek; Merkawa, tempel en troon*, Amsterdam 1983, p.33.
 23. *Ezechiël 1*. Zie vooral G.Quispel, 'Ezeziel 1:26 in Jewish Mysticism and Gnosis', *Vigiliae Christianae* 34 (1980), p.1-13.
 24. Vertaling van P.W. van der Horst in *Joods-Hellenistische Poëzie*, Kampen 1987, p.30-31. Zie ook R. van den Broek, *De taal van de Gnosis*, p.168.
 25. Jean Duvernoy, *La Religion des Cathares*, p.35-36.
 26. G.Quispel, 'Christelijke Gnosis, joodse Gnosis, Hermetische Gnosis', p.618.
 27. Zie J.Slavenburg, *Opus Posthuum. Een onthullende blik op het vroegste christendom (30 - 70 na Chr.)*, Deventer, 2001.
 28. Zie A.F.J.Klijn, *Jewish-Christian Gospel Tradition*, Leiden 1992, p.27/28 en n.73.
 29. Citaat uit het *Evangelie van de Hebreëen* van pseudo-Cyrrillus, weergegeven bij Roelof van den Broek, *The Cathars: Medieval Gnostics?*, p.95.
 30. Zie o.a. R. van den Broek, 'Juden und Christen in Alexandrien im 2. und 3. Jahrhundert' in J. van Amersfoort en J.van Oort (ed.), *Juden und Christen in der Antike*, Kampen 1990, p.101-116.
 31. Bentley Layton, *The Gnostic Scriptures*, Londen 1987, p.413.
 32. Gedoeld wordt hier op de definitieve vaststelling van de *canon* van het Nieuwe Testament in de 39^e Paasbrief van Athanasius in 367. Zie o.a. J.Slavenburg, *De oerknal van het christendom*.
 33. Zie R. v.d. Broek, *Bibliotheken en geleerden in de Oudheid*, Utrecht 1984.
 34. Zie J.Slavenburg, *De Hermetische Schakel*, Deventer 2003, p.174.

De graal¹

In bepaalde 'esoterische literatuur' worden de katharen verbonden met de Graal.² De legende van de Graal dook voor het eerst op aan het einde van de twaalfde eeuw. De auteur noemde zich Chrétien de Troyes, een begaafd poëet. Het verhaal zal zijn tijdgenoten niet geheel onbekend in de oren hebben geklonken. Er bestond al een rijke traditie aan mondeling doorvertelde verhalen door Keltische barden. Ook op het vasteland van Europa maakten zij met hun fantasierijke legenden furore aan de hoven. Overigens maakt de graallegende onderdeel uit van een reeks fantastische vertellingen over koning Arthur en de ridders van de Ronde Tafel, die misschien wel teruggaat tot de zesde eeuw. Chrétien de Troyes is overduidelijk beïnvloed door de oosters geïnspireerde hoofse minne. Zijn helden, ook Parsival, worden door hun moeder gemaand zich hoffelijk tegenover vrouwen te gedragen. Bekend is verder dat Chrétien tijdens zijn eerste literaire werken begeleid werd door de onafhankelijke Marie de Champagne, dochter van de legendarische Eleanora van Aquitanië, echtgenote van koning Hendrik II van Engeland (en een groot deel van Frankrijk). De Graalroman van Chrétien de Troyes is om onbekende redenen onvoltooid gebleven. De graal wordt door Chrétien beschreven als een heilig voorwerp, dat in een verborgen kasteel bewaard wordt. De ridders van de Tafelronde gaan op zoek naar de graal. Hoe de held van de roman, Parsival, de graal vindt, blijft door het onvoltooid werk van Chrétien onbekend. Robert de Boron is de eerste auteur die de graal met de kruisiging in verband brengt. Deze maakte voor het eerste deel van zijn verhaal gebruik van het apocriefe *Evangelie van Nicodemus*. In de twee overige delen verbindt hij de lotgevallen van de Graal met de legendarische tovenaars Merlijn.

Naast Chrétien is vooral de versie van de Duitse auteur Wolfram von Eschenbach bekend. Op zijn Parsival-legende heeft later ook Wagner zijn gelijknamige opera gebaseerd. Von Eschenbach verhaalt over een oude overleverde bron, een troubadour met de naam Guyot of Kyot. Bij Wolfram is de graal nog geen kelk of schaal, waar het bloed van de gekruisigde Christus in opgevangen zou zijn, maar een edelsteen. Deze zou door engelen naar de aarde zijn gebracht. Aanvankelijk werd deze door hen zelf beschermd, daarna kwam hij onder de hoede van een vereniging van uitverkoren ridders. Deze maakten deel uit van een hof en bewaakten de Graal in een tempelvormige burcht op de Mont-Salvat.

In de meeste overleveringen is de Graal een oeroude schat, een schaal of schotel, door engelen geslepen uit een smaragd die bij Lucifers val uit diens voorhoofd was gevallen. Jezus zou deze schaal of kelk gebruikt hebben bij het Laatste Avondmaal. Later werd er het bloed in opgevangen dat bij zijn kruisdood uit zijn zijde vloeide. Dit werd veroorzaakt door een steek met een lans van een Romeinse soldaat. Vandaar ook dat de lans vaak als symbool terugkomt in Graal- en andere legenden.³

Jozef van Arimathea zou de schaal naar Engeland hebben gebracht, en wel naar het heiligdom van de druiden, Avalon. Deze traditie is hardnekkig. Vooral in Glastonbury en omstreken komen jaarlijks nog veel 'Graalzoekers'. Voor de druiden was de Graalschaal, die verjongende krachten zou bevatten, een getransformeerde gedaante van de kom van Cerridwen, hun grote godin.

Der Graallegenden zijn niet alleen vaak in verband gebracht met de Katharen, maar ook met de Tempeliers, welke orde door de Franse koning werd uitgeroeid.

Het verhaal van de graal

Bij Chrétien de Troyes is de geheimzinnige Graal een hemelsteen die iedereen die in haar nabijheid kwam, voedde met haar levenskracht. Zij werd bewaakt en beschermd door de oude en zieke 'visserkoning' Amfortas die in een moeilijk toegankelijke burcht woonde. Deze zieke koning zou alleen genezen kunnen worden door een ridder met een uiterst reine en edele levenswijze. Alleen zo'n waarachtige ridder zou in staat zijn om de Graalburcht te kunnen vinden. Daarmee was de zaak echter nog niet gedaan. De nobele ridder zou een kenmerkende vraag aan de zieke koning moeten stellen. Dat was de enige manier om het lijden van de zieke koning op te heffen en de graal vrij te maken.

Parcival, zoon van een weduwe, ontmoet op zekere dag vijf ridders. Ondanks de waarschuwing van zijn moeder dat 'manen in ijzer' duivels zijn, vraagt de jongen wie de ridders zijn. Als zij vertellen dat ze van het hof van koning Arthur zijn, wil Parcival daar ook heen om tot ridder geslagen te worden.

Zijn moeder is ontsteld. Haar man, een groot ridder, was ooit ernstig gewond geraakt. Bij het vernemen van het bericht dat zijn twee oudste zoons waren gesneuveld, stierf de verminkte ridder van verdriet. Uit angst dat haar zoon hetzelfde lot zou ondergaan, had de moeder zich met Parcival in het bos teruggetrokken. Als zij van Parcival hoort dat hij op reis wil gaan naar het hof van koning Arthur, maakt ze voor de jongen een narrenpak, in de hoop dat hij zou worden uitgelachen en ontmoedigd zou terugkeren. Daarna geeft ze hem nog enkele adviezen hoe hij met vrouwen om moet gaan en tenslotte vertelt ze hem over de Kerk en over Jezus Christus, de zoon van God.

Parcival gaat welgemoed op reis. Hij steekt de brug over en laat zijn moeder vertwijfeld en wanhopig achter. Na een avontuurlijke reis arriveert hij aan het hof van koning Arthur, waar hij een in het rood geklede ridder tegenkomt. Deze rode ridder heeft een gouden beker van de koning gestolen en wel met zo'n geweld dat de koningin doordrenkt werd met de wijn die de beker bevatte. En alsof deze belediging al niet genoeg is, eist hij ook nog het land van Arthur op.

Na een bezoek aan de koning gaat Parcival de strijd aan met de rode ridder, doodt hem en trekt zijn wapenuitrusting aan. Na een vermoeiende lange reis komt hij aan op een mooi kasteel, waarvan de eigenaar het op zich neemt hem alles te leren wat een ridder moet kennen. Parcival toont zich een ijverig leerling en wordt een meester in het hanteren van lans en zwaard en het menen van paarden. In de weergave van de Graallegende door Wolfram von Eschenbach biedt de kasteelheer Parcival zijn dochter als echtgenote aan. Maar Parcival, hoezeer ook aangetrokken tot de mooie jonkvrouw, weigert dit: 'Ik moet een vrouw verdienen, niet cadeau krijgen'.

Parcival voelt een grote drang zijn moeder, die hij zo overhaast verlaten heeft, op te zoeken. Onderweg redt hij de jonkvrouw Blanchefleur, die verliefd op hem wordt en hem haar land schenkt. Maar zoals Vergilius Aeneas afscheid laat nemen van zijn geliefde koningin Dido om de queeste voort te zetten (en Rome te stichten), zo laat Chrétien Blanchefleur in smart achterblijven als Parcival zijn weg vervolgt. Onderweg naar zijn moeder komt hij bij een meer in een verlaten gebied. Een rijk geklede visser wijst hem daar de weg naar een burcht, waar hij zeer hoffelijk wordt ontvangen. Tijdens de voortreffelijke avondmaaltijd zit hij als gast naast de visser. Deze blijkt ook de slotheer te zijn en aan een ernstige ziekte te lijden.

Toen ze nu over ditjes en datjes zaten te praten kwam er uit een vertrek een schildknaap die een witte lans droeg, die hij midden aan de schacht vasthield. Hij schreed tussen het vuur en degenen die op het rustbed zaten door. En allen in de zaal keken op naar de witte lans met het blanke ijzer. Uit het ijzer van de punt van de lans welde een bloeddruppel op en die rode druppel stroomde omlaag tot op de hand van de schildknaap. De jonker, die deze avond pas hier was gekomen, zag dit wonder, maar liet zich ervan weerhouden te vragen hoe dat mogelijk was; hij dacht immers aan de waarschuwing van hem, die hem tot ridder had geslagen, hem had onderricht en had geleerd dat hij moest oppassen niet te veel te praten. Hij was daarom bang dat men het een schande zou vinden als hij om uitleg zou vragen; en dus vroeg hij niets. Zie, daarna kwamen twee andere schildknappen binnen die fijne kandelaars van gegoten goud droegen. De schildknappen die de kandelaars brachten waren onuitsprekelijk schoon. Op iedere kandelaar brandden ten minste tien kaarsen. Een schone, edele en fraai geklede jonkvrouw die samen met de schildknappen binnentrad, hield een graal tussen haar beide handen. Toen ze met de graal was binnengetreden, kwam daarmee een zo grote stralende glans in de zaal dat de kaarsen schenen te verbleken als de sterren bij het opgaan van de zon of de maan. Achter deze jonkvrouw kwam een volgende, die een zilveren schaal droeg. De graal die vooropging was van zuiver, fijn goud. Hij was bezet met kostbare stenen van allerlei soorten, de rijkste, duurste en zeldzaamste edelstenen die in zee of op aarde te vinden zijn; deze stenen op de graal overtroffen ongetwijfeld alle andere stenen. Zoals de lans voorbij het bed kwam, trokken ook de anderen erlangs en gingen van dit vertrek naar een volgend. En de jonker zag ze voorbijgaan en durfde in het geheel niet te vragen voor wie de graal bestemd was; te allen tijde droeg hij de woorden van de wijze edelman in het hart. Daarom vrees ik dat dit hem nadelig zal worden, want ik heb horen zeggen dat men vaak zowel te veel zwijgen als te veel spreken kan. Wat er ten goede of ten kwade uit zal kunnen voortvloeien, vragen komen hem niet over de lippen en hij laat zich niet door hovelingen over wat hij gezien heeft inlichten. De slotheer beveelt zijn schildknaap echter, water te brengen en de tafel te dekken... Ondertussen ging de graal steeds weer langs hen heen. En de jonker vroeg niet wie door de graal bediend werd; hij hield zich aan de waarschuwing van de edelman om niet te veel te spreken; daar laat hij zich door leiden en hij vergeet hem niet. Toch zwijgt hij meer dan gepast is, want bij elke gang van de maaltijd die men opdient, ziet hij de graal onbedekt aan zich voorbijgaan; toch weet hij niet wie erdoor bediend wordt en dat had hij van harte gaarne geweten. Maar, zo denkt en spreekt hij bij zichzelf, voordat hij verder trekt zal hij een van de schildknappen ernaar vragen; hij zal echter wachten tot morgen als hij van de slotheer en diens hele hofhouding afscheid zal nemen. Zo stelt hij de zaak uit en bepaalt zich nu tot eten en drinken.⁴

De kluizenaar

Als Parcival echter de volgende ochtend opstaat, treft hij de burcht leeg aan en zonder iets te hebben kunnen vragen, gaat hij weer op weg. Hij ontmoet een jonkvrouw die hem vertelt dat

hij op de Graalburcht gelogeed heeft. Ze verwijt hem dat hij niets gevraagd heeft en daardoor de visserskoning Amfortas in zijn lijden heeft gelaten.

Chrétien de Troyes verhaalt nog enkele avonturen van Parcival en wijkt dan uit naar Gawain, een fameus ridder van koning Arthur en de Ronde Tafel. In het hoofdstuk daaraan voorafgaand hebben Gawain en Parcival elkaar voor het eerst ontmoet. Verderop in zijn verhaal voert Chrétien Parcival weer op bij zijn bezoek aan de kluizenaar Trevizent. Er zijn dan vijf jaren verstreken, waarin Parcival vele avonturen heeft beleefd, maar verdoofd is door de pijn van zijn gebrek om de juiste vragen te stellen bij zijn bezoek aan de Graalburcht. Zijn teleurstelling is zo groot dat hij niet meer in God gelooft. Hij wordt daarover op Goede Vrijdag door enkele ridders aangesproken. Zij vertellen hem over de heilige kluizenaar Trevizent. Deze blijkt later zowel een broer van zijn moeder als van de zieke graalkoning Amfortas te zijn. Trevizent symboliseert in de middeleeuwse graallegende de Alwijze. Wolfram von Eschenbach schildert, nog heftiger dan Chrétien de Troyes, de verscheurende twijfel waarin Parcival verkeert. Op het moment dat alle zekerheden hem zijn ontvallen, op het moment dat hij alles loslaat, laat hij zijn paard zijn eigen weg volgen en komt zo bij de hut van Trevizent. De kluizenaar, een godvruchtig en heilig man, brengt hem weer tot geloof. Parcival geneest van zijn onwetendheid door wat Trevizent hem vertelt over de Graal. Voor de rest van het verhaal moeten we ons oor te luisteren leggen bij Wolfram von Eschenbach.⁵

Wolfram vertelt dat Parcival veertien dagen in de sobere verblijfplaats van de kluizenaar verblijft. Daarna neemt hij zijn ridderbestaan weer op. Opmerkelijk is Wolframs beschrijving van een gevecht met een even onoverwinnelijke ridder als Parcival zelf. De strijd is zo fel en zo hard, dat Parcival uiteindelijk zijn zwaard breekt op de helm van zijn tegenstander. De helden staan nu tegenover elkaar en maken zich aan elkaar bekend. Het blijken broers van elkaar te zijn. Als de absoluut beste ridders van het hof worden ze binnen koning Arthurs Tafelronde opgenomen.

Op dat moment verschijnt de boodschapper van de Graal, Kundry, die tot Parcival spreekt: 'Gezegend jij om de verhevenheid die je deelachtig is geworden, jij kroon op het menselijk heil. Het inschrift is gelezen: jij zult de heer zijn van de graal... Eén man zal uw metgezel zijn. Kies hem. Ik zal uw begeleidster zijn. Draal niet lang bij het bieden van uw hulp.'⁶ Parcival kiest zijn broeder Feirefiz en beiden worden door Kundry vergezeld naar de Graalburcht. Daar aangekomen stelt de gerijpte Parcival de vraag: 'Oom, wat deert u?' Na deze vraag herstelt Amfortas en is Parcival definitief de nieuwe Graalkoning.

Zin en betekenis

Parcival groeit op bij zijn moeder in het woud. Het woud staat in veel fabels voor het onbewuste. Daarom gaat hij onbewust op zoek, om zich bewust te worden. Hij is vertrouwd met het vrouwelijke en het verzorgende en het rustgevende (zijn moeder), maar wordt geraakt door het mannelijke, de kracht van de mannelijke ridders die hij in het bos tegenkomt. Zijn weg voert hem naar het kasteel van koning Arthur. Een kasteel, een burcht, betekent geborgenheid, en ook het innerlijk (denk aan de innerlijke burcht bij de mystica Teresa van Avila). Maar het geeft ook een afgeslotenheid met het buiten, het uiterlijk. In een van de vele Arthurlegenden gaat ridder Gawain (heer Halewijn) op zoek naar een het

antwoord op een brandende vraag van zijn heer Arthur. Hij vindt het antwoord niet in het kasteel. Hij moet naar buiten, de wereld in. Daarom verlaat hij in de vroege ochtend het kasteel. De ophaalbrug vormt de verbinding met het binnen en buiten. Dan vangt de zoektocht, de queeste aan. Veel legenden vertellen ons iets over die zoektocht in bloemrijke symbooltaal. De zoektocht naar de heelheid. Gawein komt ook in het woud en ontmoet daar een vrouwelijk wezen, een heks. In zijn onderbewuste openbaart zich zijn vrouwelijke kant. Zij is nog duister, een heks. Zij stelt zijn innerlijk op de proef. Zij voert hem tot bewustzijn, zoals ook in het oer-epos van Gilgamesj de held Enkidoe bewustzijn verkrijgt door een vrouwelijk wezen, hoer en heilige. De heks van Gawein blijkt naast heks ook een fee te zijn. Zij staat tevens voor dag en nacht. De integratie vindt plaats.

Terug naar Parcival. Hij moet verder. Hij moet de queeste nog aanvangen als hij het hof van Arthur verlaat. Het is geen pleziertochtje. 'There is no shortcut tot enlightenment', er loopt geen snelweg naar verlichting. Alles moet ervaren worden. Alles moet door jezelf heengaan. Daarom is Parcival als hij in de Graalburcht is nog niet in staat de juiste vraag te stellen. Hij is opgevoed door de moeder, tot man gemaakt door de behulpzame ridder, maar het is nog niet geïntegreerd in hemzelf. Daarom weigert hij ook de dochter van de ridder als vrouw. Hij moet het 'verdienen' zegt hij zelf. Hij aanschouwt de graal en is vol bewondering. Maar het is nog niet in hem. En daarom moet hij nog afgaan op wat hem geleerd is door de ridder. Dat is de buitenkant, de ratio, het denken. Zijn wezen is nog niet zo ontsloten dat hij vanuit zijn hart, vanuit zijn gevoel de vraag kan stellen. Want de vraag is ook het antwoord, zoals later blijkt. Daarom moet hij eerst door jaren duisternis heen, gesymboliseerd in de kluisenaar Trevizent. Het is niet voor niets dat deze een broer van zijn moeder is, evenals de visserskoning dat is. Zij staan voor de diverse aspecten in het zelf. De jonkvrouw die hem verwijt niet de juiste vraag gesteld te hebben, waardoor hij de visserskoning gewond achter heeft gelaten, is een deel van Parcival zelf. Chrétien de Troyes beschrijft zo prachtig dat Parcival dan voor het eerst zijn naam hoort. Hij weet nu wij hij is. Hij is zich bewust aan het worden.

Het gevecht met zijn broeder is in deze legende het laatste stadium van de inwijding. Het is het ultieme gevecht in zichzelf om de lichte krachten en duistere krachten te aanvaarden. Samen met zijn broeder, dat wil hier zeggen als compleet mens, trekt hij naar de Graalburcht. De Graalburcht is iets bijzonders. Hier niet enkel de beslotenheid van een kasteel. Want nu vormt de Graal de verbinding met het Al. Binnenkant en buitenkant zijn hier één geworden. Dat kan alleen maar ervaren en gezien worden door iemand die zelf één geworden is. Dan is de queeste, de innerlijke zoektocht, tot een einde gekomen.

De graallegenden hebben een grote invloed gehad op de beleveniswereld van de Europese mens. Zij dragen een kiem van het zuivere, esoterische christendom in zich. John Matthews schrijft daarover:

De graaltraditie is de belichaming van een droom, van een idee die zo universeel toepasbaar is, dat zij verschijnt op honderden verschillende plaatsen als de leer van sekten, genootschappen en individuele mensen. Hoewel de inhoudelijke en de uiterlijke geschiedenis grotendeels getraceerd kan worden, blijft zij echter ongrijpbaar, een lichtvonk slechts vluchtig waargenomen aan het eind van een tunnel, of een weerspiegeling half opgevangen in een snel voorbijgelopen spiegel.

We mogen evenmin vergeten dat de verhalen die samen de graaltraditie vormen, de fundamentele leer van een mysterieschool bevatten - de lessen, de beproevingen, de inwijdingen ervan - alles verborgen in de rijke symbolische kern van de graalteksten. Die maken op zichzelf weer deel uit van een meeromvattende traditie, namelijk die van de Arthurlegenden, welke eveneens het kader van een geheim leerstelsel vormen.⁷

In sterk christelijke bewegingen als antroposofie en rozenkruis zijn de graallegenden een integraal onderdeel van het (esoterisch) gedachtegoed.⁸

Aan het eind van de twintigste eeuw leefde de Graal weer op door een geruchtmakend boek van drie Engelse journalisten. Zij beweerden dat de werkelijke Graal het bloed van Jezus bevatte in de vorm van zijn nageslacht. Maria Magdalena zou dit geboord hebben en meegenomen naar Frankrijk, waaruit het Merovingische koningshuis zou zijn ontsproten.⁹ De succesvolle Engelse schrijver Dan Brown borduurde op dit thema voort in zijn boek *De Da Vinci Code*, dat tot een regelrechte hype uitgroeide.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b Auteurswet 1912 juncto het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351 zoals gewijzigd bij Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

¹ Gedeelte uit mijn boek "Inleiding tot het esoterisch christendom".

2. Zie o.a. A.Gadal, *Montréalp de Sos. De berg der koningen. De Graalburcht*, Haarlem 1982

3. Zie over deze mythe (en het misbruik ervan) Trevor Ravenscroft, *De lans van het lot*, Deventer 1974.

4. *Parsival of de geschiedenis van de graal*, Zeist 2002⁴.

5. Ook in Frankrijk zijn er kort na de publicatie van het verhaal van Chrétien de Troyes een aantal aanvullingen gemaakt met een gelukkige afloop.

6. Wolfram von Eschenbach, *Parzival*, Amsterdam 2002, 397/398.

7. John Matthews, *De Heilige Graal*, Amsterdam 1992, 9.

8. Zie o.a. Rudolf Steiner, *Christus und die Geistige Welt. Von der Suche nach dem heiligen Graal* (GA 149), Dornach 1977⁵, *De Graal, een geestelijke brug*, Haarlem 2003 en *De Graal en het Rozenkruis*, Haarlem 2002.

9. Michael Baigent, Richard Leigh en Henry Lincoln, *Holy Blood, Holy Grail*, New York 1982.

KABBALA

Het woord 'kabbala' is afkomstig van het Hebreeuwse woord k-b-l, 'dat wat is ontvangen' of 'overlevering'. De Kabbala kwam in de 13de eeuw tot bloei. In die tijd leefde rabbi Akiba ben Josef aan wie men het *Sefer Jetsirah* (het Boek der Schepping) toeschreef. Dit werk was echter al tussen de derde en zesde eeuw na Christus geschreven door een Palestijnse jood. Het hoofdwerk van de kabbala stamt wel uit de 13de eeuw. Het is het in het Aramees geschreven boek *Zohar* (lichtglans), dat aan een zekere Simon bar Jochai werd toegeschreven, maar hoogstwaarschijnlijk van de hand is van Mozes de León (1250-1305). In de zestiende eeuw werden oudere kabbalistische thema's uitgewerkt door Mozes Cordovero (1522-1570) en Isaac Luria (1534-1572). Vooral Luria heeft de grondvesten gelegd voor de huidige vorm van de kabbala.

Oorspronkelijk kende de joodse mystiek esoterische speculaties over het geopenbaarde en het niet-geopenbaarde aangezicht van God. De figuur van de Levensboom is daar een uitvloeisel van, maar is, vooral in de christelijke kabbala, een eigen leven gaan leiden. In het *Sefer Jetsirah* lezen we:

Tien sefirot zijn er buiten de Onuitsprekelijke. Hun aanzicht lijkt op lichtende vlammen, hun einde verdwijnt in het oneindige. Het woord van God klinkt er in, van boven naar beneden en van beneden naar boven, onophoudelijk. Ze (de sefirot) lijken op een draaikolk en brengen tegelijk het goddelijke woord tot uitvoering en buigen zich voor de troon van de Eeuwige.

Tien sefirot zijn er buiten de Onuitsprekelijke. Besef dat hun begin met hun eind verbonden is, zoals vlammen met het vuur; want de Heer is alleen de Heer over hen en andere zijn er niet. Welk getal kan je noemen voor het getal één?

Tien sefirot zijn er buiten de Onuitsprekelijke. Sluit je mond (opdat je niet over het grote geheim spreekt) en houd de gedachte vast, en wanneer je hart verzwakt, keer dan terug naar het uitgangspunt. Daarom staat geschreven: vertrekken en terugkeren. Daarom werd het verbond gesloten: Tien sefirot zijn er buiten de Onuitsprekelijke.¹

God manifesteert zich in vier werelden:

1 Aziluth: de eerste wereld van de uitstraling. Deze archetypische wereld vertegenwoordigt de verborgen werking van God: een uitstraling van Zijn onuitputtelijke energie in de vorm van ideale archetypen, die in de loop van de ontwikkeling model staan voor alle dingen in de wereld.

2 Beriah: de tweede wereld van de schepping. Daarin krijgt de *Merkavah* (troonwagen) gestalte. Het is de sfeer van de hogere engelen.

3 Jetsirah: de derde wereld is de geestelijke wereld van de vormgeving en bestaat uit de tien woningen (paleizen) van de tien engelenscharen: *Malachim, Aralim, Chaioth, Auphanim, Chaslalim, Cherubim, Elohim, Benei Elohim, Isjim* en *Serifim*. Zij staan onder *Metatron*, de vorst der aarde.

4 Assiah: de vierde, stoffelijke, wereld. In deze wereld leeft de Sjechina in ballingschap.

De levensboom

De sefirot zijn de tien principes waarmee de zich in de schepping openbarende God zich manifesteert. De niet-geopenbaarde kant van God noemden de joodse mystici *En-sof*. Zo wordt de klassieke kloof overbrugd van opvattingen aangaande God die zich openbaart in de schepping en God die onbeschrijfelijk, onbevattelijk, onnoembaar, is.

De tien lichten van En-Sof zijn de Sefirot, 'de tien vlammen van brandende kolen', zoals ze in de *Sefer Jetsirah* genoemd worden. De tien Sefirot zijn op tweeëntwintig manieren met elkaar verbonden: de tweeëntwintig letters van het Hebreeuwse alfabet. Later heeft men die tweeëntwintig letters gesymboliseerd in de elementen, planeten en dierenriemtekens. Nog weer later worden de tweeëntwintig paden verzinnebeeld door de 22 kaarten van de Tarot (de grote arcana).

Kether is de eerste emanatie op de boom des levens. In sommige weergaven van de boom zien we boven Kether een soort trechter. Want is het daar waar het goddelijke onzegbare, En-Sof, zich uitstort in de levensboom. Het onnoembare is nog versluierd en vraagt om verdere vorm.

Chochma is de eerste mannelijke uitstraling. Maar Chochma heeft ook een vrouwelijke kant, *Sophia*. Chochma is de schenker van het zaad des levens dat gestort wordt in de schoot van Bina.

Bina is de Grote Moeder, de schoot waar alle leven uit voortkomt. Bina is ook verstand en begrip. Uit haar volgen de overige Sefirot. In het duo Chochma en Bina is de vereniging van Wijsheid en Begrip. De volgende zeven Sefirot staan onder meer voor de zeven scheppingsdagen. Kether, Chochma en Bina staan als eerste drietal voor de gehele openbaring van het Goddelijke Denken. Kroon, wijsheid en begrip symboliseren de drie aspecten van kennis: kennis, kenner, gekende. Ze behoren tot de eerste wereld *Aziluth*, de wereld van de Goddelijke Uitstraling.

Chesed is genade en liefde en komt voort uit Chochma en Bina en wordt verbonden met de kracht van Gevoera.

Gevoera wordt vaak geassocieerd met de macht van de strenge scheppergod, ook wel aangeduid met *Din*, het oordeel. Gevoera staat voor de linkerarm van de macht, Chesed met de rechterarm.

Tiferet is schoonheid en het hart van de wereld, de zon. De harmonie tussen vrij stromende liefde en gestrengheid. De spirituele wedergeboorte. Chesed, Gevoera en Tiferet vertegenwoordigen de morele kracht van de En-Sof.

Netsach is de overwinning en de vasthoudendheid, maar ook de creativiteit, gevoel, intuïtie en emotie.

Hod staat juist voor het intellect en rationeel denken, maar ook majesteit en luister. Uit het evenwicht met Netsach komt Jesod voort.

Jesod houdt het midden tussen Netsach en Hod. Deze Sefira is het beginsel van de voortplanting en seksualiteit. Netsach, Hod en Jesod stellen Jezirah, het materiële universum en de vormgevende wereld voor.

Malchoet, aarde, is de bij uitstek vrouwelijke Sefira. Het is het passieve beginsel en het symboliseert de vrouwelijke kant van God. Daarom wordt ze ook vaak *Sjechina* genoemd. Zij is de heerlijkheid van God op aarde. Zoals Daniel Matt beschrijft:

Malchoet (Koninkrijk) staat ook bekend als Sjechina (aanwezigheid, inwoning). In de vroege joodse literatuur verschijnt Sjechina vaak als de aanwezigheid van God. Ze is echter niet uitgesproken vrouwelijk. In de kabbala wordt Sjechina helemaal een Zij: de dochter van Bina, de bruid van Tif'èret, de vrouwelijke wederhelft van God. Sjechina is 'het geheim van het mogelijke', dat de emanatie van boven ontvangt en de verschillende levensvormen beneden verwekt. Het religieuze leven concentreert zich op de vereniging van Sjechina en Tif'èret. Rechtvaardig menselijk handelen stimuleert Jesod, de Rechtvaardige, en zorgt voor de vereniging van het goddelijke paar. Het menselijk huwelijk is een symbool en verwezenlijking van het goddelijk huwelijk. Aan de vooravond van de sjabbat vindt de wekelijkse viering van het kosmische huwelijk plaats. Voor geliefden is dit de beste tijd om samen te komen.

De mythische beeldspraak van de sefirot is verbluffend. De kabbalisten wijzen er voortdurend met nadruk op dat deze beeldtaal niet letterlijk genomen moet worden; het zijn organische symbolen van een spirituele werkelijkheid die het gewone verstand te boven gaan.²

De levensboom kent als het ware drie zuilen. De linkerzuil (Bina, Gevoera, Hod) staat voor Yin; het passieve, beperkende, vormgevende principe (Boaz), de rechterzuil (Chochma, Chesed, Netzach) staat voor Yang, het actieve, uitbreidende en dynamische (Jachin).

De 10 sefirot van de levensboom staan voor sommige kabbalistische groepen ook voor de 10 oud-testamentische geboden.

Er is nog een elfde, wat mysterieuze, sefira. Ze wordt meestal met een stippellijn ingetekend achter in de rechthoek tussen de sefirot Chochma- Bina – Chesed – Gevoera, achter het pad van Keter naar Tiferet. Een centraal punt dus. **Da'at** staat voor (onderliggende) Kennis. Ze is de schakel tussen de goddelijke kennis (Keter) en de menselijke ziel (Tiferet). Da'at is ook de mystieke staat van Zijn waarin alle 10 sefirot zijn verenigd.

Renaissance

Over bovenstaande dimensie van God als immanent en transcendent leerde de humanist Pico della Mirandola onder meer van de uit Sicilië afkomstige jood Fluvius Mithridates (humanistische naam voor Raimondo Guglielmo de Moncado, een Italiaanse alias voor Samuel ben Nissim Abulfaradsch). De Renaissancemens was niet eenkennig. Naast de oude erfenis van Hermes en de in hun ogen daaruit voortvloeiende wijsheid van de Grieken, was er de rijke joodse erfenis. Niet in haar uiterlijke gedaante, maar in haar mystieke kleding. Want niet lang voor de Renaissance waren de eerste publicaties over de Kabbala verschenen. De Kabbala die diepe joodse wortels heeft die teruggaan tot de oudheid³ werd min of meer in een christelijk jasje gestoken. Vooral de geniale hermeticus Pico della Mirandola heeft een belangrijke bijdrage geleverd tot de verspreiding van dit esoterisch gedachtegoed.

Op zijn beurt wijdde Pico de uit Duitsland afkomstige geleerde Johan Reuchlin in de geheimen van de kabbala in. Deze legde zijn kennis neer in onder meer *De verbo mirifico* (het wonderdoende woord) en *De arte cabbalistica* (over de kunst van de kabbala). Ook schreef Reuchlin nog een Hebreeuwse grammatica (*Rudimentis hebraicis*), waarmee hij aan een grote vraag van humanisten, die naast het Grieks en Latijn ook het Hebreeuws wilden beheersen, voldeed.

Reuchlin onderkende drie godsnamen die evenzo vele perioden in de geschiedenis vertegenwoordigden. In de 'natuurlijke periode' openbaarde God zich aan de aartsvaderen Abaraham, Isaäk en Jakob als JHV. In de 'periode van de Thora' openbaarde God zich aan Mozes in zijn tetragram JHVH. In de derde periode openbaarde God zich door middel van de Logos aan Jezus (Jehoshua ' JHSVH), die de naam van God openbaar maakte.

Het is duidelijk dat de meeste joden niet erg in hun sas waren met deze 'verchristelijking' van hun kabbala. Daarbij werd de kabbala ook steeds meer als praktisch middel gehanteerd, middels de erin verborgen getallenleer.

Heinrich Cornelius Agrippa von Nettesheim, die model stond voor de Faust van Goethe, publiceerde twee jaar voor zijn dood zijn geruchtmakende en zeer invloedrijke boek *De occulta philosophia* (Over de occulte wijsbegeerte, 1533). In dit werk verdeelde Agrippa de werkelijkheid in drie met elkaar verbonden rijken, het elementaire, het hemelse en het intellectuele rijk, oftewel de rijken van de 'natuurlijke magie', de 'hemelse magie' en de 'ceremoniële of religieuze magie'.⁴

Een en ander wil al zeggen dat magie, evenals astrologie, een belangrijk bestanddeel vormde van het werk. Maar vooral ook de kabbala met haar getalsmystiek. Deze werd geïntegreerd in oudere hermetische en alchemistische opvattingen. 'Langzamerhand', schrijft J.H.Laenen in zijn recente studie over de Kabbala, 'ontwikkelde de christelijke Kabbala zich tot een zelfstandig systeem van christelijke esoterische speculatie, dat een eigen leven leidde en met de oorspronkelijke joodse Kabbala zeer weinig meer van doen had'.⁵ Laenen is dan ook niet enthousiast over de verbinding die de occultist Eliphas Lévi legt tussen de Tarot en de Kabbala.⁶ In 1935 schreef de occultiste Violet M. Firth onder haar pseudoniem Dion Fortune *The Mystical*

Quabalah.⁷ Daarbij komt ze bijna geheel los van de joodse wortels van de Kabbala 'van de Oude Rabbies' en noemt haar beschrijving 'Het Yoga van het Westen'. Mevrouw Firth was lange tijd lid van *The Hermetic Order of the Golden Dawn* (de hermetische orde van de gouden dageraad). Alhoewel de beweging zelfs op het toppunt van haar bloei niet meer dan een paar honderd leden telde, heeft ze een onmiskenbare invloed gehad op de westerse esoterie, wat zeker ook te danken is aan haar prominente leden. Het bekendste lid was ongetwijfeld de grote literator William Butler Yeats (1865-1939). Maar verder telde de orde ook illustere personen als Israel Regardie, Aleister Crowley, Arthur Edward Waite, Edward Munch en August Strindberg. De beweging werd in het leven geroepen door William Wynn Westcott, lijkschouwer te Londen, William Robert Woodman, fysicus en Samuel Liddell MacGregor Mathers, die getrouwd was met een zuster van de Franse filosoof Henri Bergson. Magische rituelen vormden een integrerend onderdeel van de Golden Dawn-beweging. Dat is ook op te maken uit de inhoud van de bibliotheek van de stichter, de zogenaamde *Westcott Hermetic Library*⁸, waarin veel werken over magie, astrologie, kabbala, en alchemie te vinden zijn.

3 bijlagen

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b Auteurswet 1912 juncto het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351 zoals gewijzigd bij Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

Literatuur:

Erich Bischoff, *De Kabbala*, Amsterdam 1984.

Vera Box-Thijs, *De Klassieke Kabbalah*, Deventer 2001.

David A. Cooper, *God is een werkwoord; een mystieke visie op de kabbala*, Deventer 1998.

Joseph Dan, *The Ancient Jewish Mysticism*, Tel Aviv 1993.

Lawrence Fine, *Kabbala; verkenning in joodse mystiek*, Kampen 1996.

Dion Fortune, *De Mystieke Kabbala*, Amsterdam 1939.

J.F.C. Fuller, *De verborgen wijsheid van de Kabbala*, Amsterdam 1939.

J.H.Laenen, *Joodse mystiek; een inleiding*, Kampen/Tielt 1998.

J.H.Laenen, *De kabbala ontsluit*, Kampen 2005.

Eliphas Levi, *Elementen der Kabbala*, Amsterdam 2003.

Daniel C. Matt, *Inleiding tot de kabbala; het hart van de joodse mystiek*, Utrecht 1997.

Ernst Müller, *Zohar, het heilige boek van de kabbalah*, Deventer 1982.

André Peters, *Kabbala*, Amsterdam 1958.

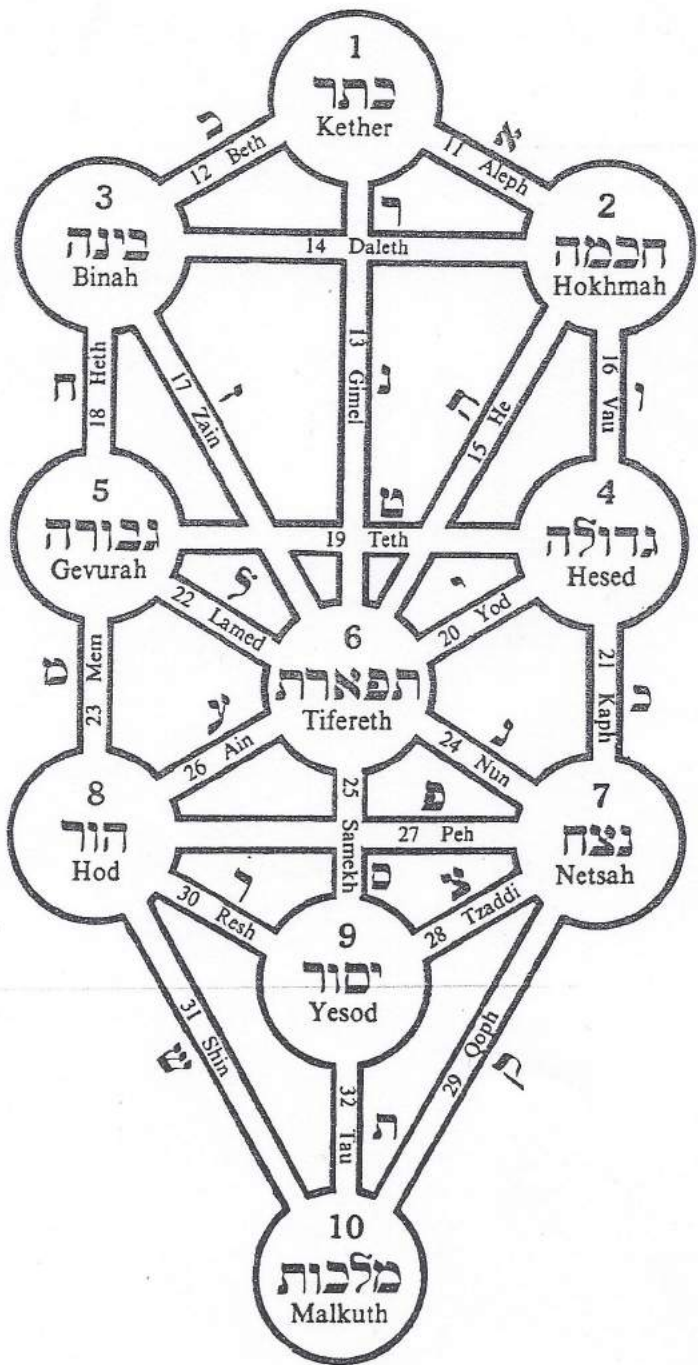
Charles Poncé, *Kabbalah*, Deventer 1991 (4e druk).

Israël Regardie, *De boom des levens*, Amsterdam z.j.

Henk Rijnders, *De Golem ontsluit; over joodse mystiek en Kabbala*, Deventer 1991.
Gershom G. Scholem, *Major Trends in Jewish Mysticism*, New York 1973 (7e druk).
Gershom Scholem, *Kabbalah*, Jeruzalem 1974.
Gershom Scholem, *De Zohar; kabbalistische fragmenten*, Amsterdam 1982.
Henk J. Spierenburg, *De Philonische geheime leer; de kabbala van Philo van Alexandrië*, Deventer 2001.
Gerhard Wehr, *Kabbala; joodse mystiek. Een inleiding*. Soesterberg 2005.

Noten

1. Weergegeven door de christelijke kabbalist Papus in *Die Kabbala*, Schwarzenburg 1979, p.181. Papus verduidelijkt 'het getal één' met: 'De eenheid is het hoogste, het Al-ene.
2. Daniel C.Matt, *Inleiding tot de kabbala; het hart van de joodse mystiek*, Utrecht 1997, p.22-23.
3. Zie H.J.Spierenburg, *De Philonische geheime leer*, Deventer 2001.
4. Zie voor een korte bespreking van de drie afzonderlijke delen o.a. Frances A.Yates, *Giordano Bruno and the Hermetic Tradition*, Londen 1977, 130-144.
5. J.H.Laenen, *De Kabbala ontsluit*, Kampen 2005, p.235.
6. Laenen als in vorige noot, p.237. Zie ook Eliphas Lévy, *Leer en ritueel der hogere magie*, Amsterdam 1984. Zie verder ook o.a. Rufus C.Camphausen, *Tarot en Kabbala*, Amsterdam 1993. Het Hebreeuwse alfabet kent 22 letters, de Tarot 22 kaarten van de Grote Arcana.
7. In het Nederlands vertaald als *De mystieke Kabbala*, Amsterdam z.j.
8. Opgenomen (als appendix S) in George Mills Harper, *Yeats's Golden Dawn*, Wellingborough 1987², p.290-305.

DE TIEN SEFIROT

